

ARTUR DAL

NƏ QƏDƏR Kİ, GEC DEYİL

Bakı-2009

Arthur Lyon Dahl
Unless and Untill
(in Azerbaijani)

Tərcümə edən: k.t.e.n. **Azər Cəfərov**
Müəllifin razılığı ilə çap olunur.

ЫСБН 978-9952-809-85-5

© Артур Лйон Дашл
«Лотос-Ф» нияриййаты,
2009

Həqiqətən din – dünyada qayda-qanunun və Onun bəndələri arasında əmin-amanlığın yaradılmasının başlıca vasitəsidir. Yalnız Onun birliyi möhkəm bərqərar olduqdan sonra bəşəriyyətin firavanlığına, sülhə və əmin-amanlığa nail olmaq mümkündür.

Həzrət Bəhaullah

Artur Dal 1942-ci ildə Kaliforniyada anadan olmuşdur. O, Stendford universitetində biologiya elmləri üzrə magistr dərəcəsi, Santa – Barbarada Koliforniya universitetində fəlsəfə doktoru (biologiya sahəsində) dərəcəsi almışdır. Artur Dal ekologiya ilə bağlı bir sıra yüksək vəzifələrdə - Kolumbiya federal dairəsi (ABŞ) Vaşinqton şəhəri Smitsonian institutunun botanika kafedrasında idarə heyətinin üzvü (1970-1974), Yeni Kolidoniyada (1974-1982) Cənubi-Sakit okean Komisiyyasında ekologiya üzrə regional müşavir və beynəlxalq təşkilatlarda və hökumətlərdə ekologiya məsələləri üzrə müstəqil məsləhətçi (1982-1989) kimi çalışmışdır. Hazırda O, Keniyada, Nayrobidə BMT-nin Proqramı tərkibində okeanlar və sahilboyu Proqramın Təşkilatı mərkəzində direktor müavini vəzifəsində işləyir.

Onun ekologiyaya həsr olunmuş 60-dan çox elmi və populyar məqalələri ətraf mühitə dair jurnal və rəsmi hesabatlarda çap olunmuşdur. O, *“Mark Tobi: incəsənət və din”* kitabının müəlliflərindən biridir. Həmin kitabda amerika rəssamı Mark Tobinin yaradıcılığından söhbət açılır. Artur Dal evlidir, iki övladı vardır.

Qeyd edək ki, kitabın məzmunu müəllifin müləhizələrini əks etdirir və bir sıra məsələlərdə BMT-nin ətraf mühitlə bağlı Proqramı ilə üst-üstə düşür.

Giriş

Soyuq müharibənin başa çatması və onun arxasınca Şərqlə Qərb arasında münasibətlərin yaxşılaşması bəşəriyyətin başı üstünü almış yeni təhlükələrin dərk edilməsi ilə üst-üstə düşmüşdür. Ozon qatındakı dəliklər, qlobal iqlim dəyişmələri, rütubətli tropik meşələrin məhv edilməsi, dəniz və çayların çirkləndirilməsi – indi bütün bunlar insanlarda müharibələr və dərin sosial sarsıntılar dövründə olduğu kimi həyəcan və qorxu yaradır.

Ekoloji problemlərin dərk edilməsi yeni təfəkkürün və baş verənlərə yeni baxışın olmasını tələb edir. Bunlarsız planetimizdə artmaqda olan yeni təhlükə ilə mübarizə aparmaq mümkün deyildir. Bu gün biz planetimizin sərvətlərinin təkcə istifadəçisi deyil, eyni zamanda onun çirkləndiricisiyik. Vərdişlərimiz, məişətimiz, peşəkar fəaliyyətimiz, asudə vaxtımız, bütün bunlar indi ekoloji təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməlidir. Biz bunu boynumuza alsaq da, almasaq da – hamımız – “ekoloji cinayətdə”, ətraf mühitin məhv edilməsində günahkarıq. Qətl, bir qayda olaraq qəsdən və çox vaxt düşünülmüş olur; lakin ətraf mühitin məhv edilməsi təkcə acgöz siyasi və ya iqtisadi maraqların arxasınca qaçan kəslərin yırtıcı fəaliyyətinin nəticəsində baş vermir, bu bizim laqeydliyimiz, köhnəlmiş baxışlarımız, mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək istəyində olmamağımız səbəbindən də baş verir. Dövlətlər hələ indi yuxudan oyanmağa və ümumi fəlakətin miqyasını dərk etməyə başlamışlar. Halbuki dünyada dəfələrlə bu haqda xəbərdarlıqlar edilibdir.

Bizim bu yeni təhlükəyə reaksiyamız, adətən, gecikmiş olur və ona qarşı durmaq cəhdlərimizdə biz heç də həmişə yekdil deyilik. Bəziləri yeniliklərin zəruriliyini inkar etməklə onlara inadla müqavimət göstərir, digərləri isə qarşıdan gələn kataklizmləri qabaqcadan xəbər verən peyğəmbər rolunda çıxış etməkdən həzz alırlar. Bizlərdən çoxu bərk narahatdır, açığını desək, yamanca qorxudulmuşuq. Biz fədakarlıq etməyə hazırıq, lakin hələ də kimə inanmalı və kimə ümid etməli olduğumuzu bilmirik.

“Ətraf mühitə dostcasına münasibət” bizim istehlakçı cəmiyyətin məhsulları üçün yeni standartla çevrilmişdir. Hər səpgidən olan siyasi partiyalar isə iclaslarının gündəliyində “yaşıl” məsələyə baxdıqlarını elan etməyə tələsirlər. Acınacaqlısı odur ki, bu cür narahatçılıq konsektura və siyasi oyunbazlıqdan başqa bir şey deyildir. Daha dərin və radikal tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur ki, onlar da ağırlı şəkildə baş verdiyindən həmişə müqavimətlə rastlaşır. Bu gün bu məsələlərə nəzər yetirməməklə – gələcəyimizi daha böyük təhlükə qarşısında qoyur, planetimizdə bir çox bitki və heyvan növlərinin məhv olması təhlükəsini artırır, bununla da öz əlimizlə işə saldıığımız ekoloji fəlakətin çərxini daha sürətlə fırlatmış oluruq.

Ekoloji problemlərin son illər daha dərindən dərk edilməsi ilk növbədə iki əhəmiyyətli amilin tanınması ilə əlaqədardır. Birincisi – əməllərimizin tam məsulluyyətini öz üzərimizə götürməliyik. Bu, bizim həm bir-birimizlə qarşılıqlı münasibətlərimizdə, həm də planetimizin təbiətinə və onda yaşayan başqa canlılara münasibətdə yeni, daha mükəmməl dəyərlər sisteminin olmasını, daha mükəmməl qiymətləndirmənin və davranışımızda başqa modellərin tətbiqini tələb edir. İkincisi – bu, bütün ünsürləri qar-

şılıqlı asılılıq və təsirdə olan bizim dünyanın olduqca mürəkkəb, lakin vahid olmasının tanınmasıdır.

Təbiət qüvvələri dövlət sərhədlərini tanımır və bir ölkədə insanın təbiətə vurduğu ziyan çoxlu sayda ölkələrin əhalisinə mənfi təsir göstərə bilər. Turş yağışlar küləyin istiqamətindən asılı olaraq istənilən yerə düşür; bu eynilə radioaktiv maddələrə də aiddir; buna Çernobil qəzası yaxşı nümunədir. Baş verdiyi yerdən asılı olmayaraq ekoloji qəzalar planetimizin hər bir sakininə bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir göstərir. Onlardan qorunmaq mümkün deyildir. Bizi əhatə edən təbiət üçün yaranmış təhlükə öz miqyasına görə qlobaldır və ona görə də onun həlli yolları da qlobal olmalıdır. Bəs biz bu çağırışa necə cavab veririk?

Planetimizdə yaşayan insanların real birləşməsi labüddür və bu proses artıq getməkdədir, lakin bu proses bəşəriyyətin kollektiv istəyinin əleyhinə baş verməkdədir. Siyasi, dini, iqtisadi liderlər xalqların həqiqi birləşməsinə deyil, cəmiyyətdə yaranmış böhranların yumşaldılmasına çalışırlar. Dünya haqqında anlayışlarımızı genişləndirmək və Bəşəriyyətin birliyini tanımaq haqqında tək-tək çağırışlar həm ictimaiyyətin bir hissəsi, həm də “uzaqgörən siyasətçilər” tərəfindən laqeydliklə qarşılanır. İnsan qruplarının müxtəlifliyi, mədəniyyətlər, dillər və dinlər arasındakı fərqlər və ziddiyyətlər bir çoxları üçün Bəşəriyyətin birliyi istiqamətində keçilməz səddə bənzəyir. Bəşəriyyətin birləşməsinə qarşı bir sıra adamlarda hətta aşkar şəkildə belə bir mənfi rəy vardır ki, birləşmə guya millətlərin fərdi xüsusiyyətlərinin itməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bundan da liderlər məharətlə istifadə edirlər.

Bəşəriyyətin Birliyi konsepsiyasından məqsəd insanların qəlbindəki sağlam düşüncəli vətənpərvərlik alovlarını söndürmək, fərdi xüsusiyyətləri öldürmək deyildir. Burada birlik anlayışı yeknəsəklik anlayışı ilə səhv salınır.

Planetimizdə yeknəsəkliyin bərqərar edilməsi çox böyük səhv, bəşəriyyətə güclə qəbul etdirilmiş düşüncəsiz təşəbbüs olardı. Keçmişdə yeknəsəklik yaratmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmiş, böyük itkilərə və insanların ızdıraba düşər olmasına səbəb olmuşdur. Dünyada müharibə və münaqişəsiz ədalətli cəmiyyət qurmaqdan ötrü bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan fərqli mədəniyyətlərin olması tələb olunur. Eynilə planetimizdə sağlam, davamlı həyatı saxlamaqdan ötrü bioloji müxtəlifliyin olması da zəruridir. Bir qrupun başqa qrup üzərində üstünlüyə can atması xəstə cəmiyyətin simptomlarındanır.

“Yer kürəsi – bizim ümumi evimizdir” düşüncəsi gündən –günə daha geniş dairələrə yayılır. Bəşəri Birliyin tanınmaması nə deməkdir? Dünyanın birliyi coğrafiya, iqlimşünaslıq və ya okeanoqrafiya sahəsində akademik məsələ deyildir, o ilk növbədə planet miqyasında bütün insan fəaliyyətlərinin ümumiliyi, insanların həqiqi istək və ehtiyacını əks etdirən müasir dünyanın ən zəruri tələbidir. Birlik millətlərarası münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin edilməsini, ilk növbədə, bizim kiçik planetimizin qorunmasından ötrü bütün millətlərdən olan insanların əməkdaşlıq etməsini tələb edir. O, həmin yeni yüksəklikdir ki, oradan yaxınlaşmaqda olan fəlakətin qarşısını almaqdan ötrü hələ də biləcəyimiz işlər daha yaxşı görünür.

Artur Dal bu yeni nöqtəyi-nəzərdən bizim ətraf mühitlə münasibətdə Bəşəri Birliyin əhəmiyyətini açıb göstərir. O, bu mövzu çərçivəsində ekologiya məsələləri ilə məşğul olan bir alim kimi bütün zəngin təcrübəsini ümumiləşdirməklə kifayətlənməyərək, ətraf mühitin dağıdılmasının sənaye meqapolisindən tutmuş Sakit okeandakı kiçicik adaya kimi istənilən tip cəmiyyətə məhvedici təsirinə doğurduğu həyacanı əlavə edir. Təsəvvür edə biləcəyimizdən qat-qat kəskin olan ekoloji problemlərə elmi qiy-

mət verməklə yanaşı, o bu məsələləri qeyri-peşəkar oxucuya anlaşılan formada təqdim edir. Ekoloji böhranın vüsətini göstərməklə, Artur Dal, onun tez və asan həllinin olmadığını da qeyd edir. Bununla belə, onun kitabında əsas ideya – Bəşəriyyətin Birliyi ideyasıdır. Bu ideyanın həyata keçməsi ilə, müəllifin fikrincə, ekoloji problemləri bütövlükdə konstruktiv şəkildə həll etmək mümkün olacaqdır.

Müəllifin ekoloji problemləri həll etməkdən ötrü kitabda irəli sürdüyü Bəşəriyyətin Birliyi prinsipi Həzrət Bəhaullahın (1817-1892) Müqəddəs Yazılarına əsaslanır. Həmin Yazılarda bəşəri problemlərin mahiyyətinin açıqlanması, çoxlarının fikrincə, müasir dünyada dahilərin təklif edə biləcəyi hər bir ideyadan qat-qat yüksəkdə durur. Həzrət Bəhaullah bəşəri bəlalərin səbəblərini müəyyən edərək, ona “parçalanma” diaqnozu qoymuş və insan cəmiyyətinin və planetin “xəstəliyinə” qarşı xüsusi vasitələr təyin etmişdir. Artıq yüz ildən çoxdur ki, Həzrət Bəhaullahın təlimi, Onun ardıcılıları - bəhailər tərəfindən dünyanın hər bir guşəsində insanlara çatdırılaraq, getdikcə özünə daha çox tərəfdar tapır. Artur Dal kitabın əvvəlində, əlbəttə bu olduqca əhəmiyyətli, bəhailərin bizim müasir ekoloji böhran şəraitində ən aktual hesab etdiyi prinsipləri sadalayır. Bundan başqa, O, bu prinsiplərin Beynəlxalq Bəhai Birliyi tərəfindən həyata keçirilmə yolları haqqında da məlumat verir. Bu siyahını bitmiş hesab etmək olmaz, çünki bəhailər də başqa dirlərin ardıcılıları kimi, öz təlimlərinin mahiyyətindəki dərin mənalara dərk etməklə daim Həqiqətin yeni həddlərini açırlar. Lakin bəhailərin ekoloji problemlərə yanaşması onunla səciyyələnir ki, ətraf mühitə qayğı onların dini düşüncələrinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Onların fəaliyyətinin istiqaməti, istər fərdi kamilləşmə, istərsə də global islahatların həyata keçirilməsi səpgi-

sində olsun, dünyanın hər yerində həyəcan təbili çalan “yaşılar”ın irəli sürdüyü tələblərlə demək olar ki, uyğun gəlir. Lakin bəhailər, ola bilsin ki, başqa insan qruplarından fərqli olaraq “xeyirxah ekoloji cəmiyyət”in yaradılmasına səbəb olacaq ümumbəşəri etikanın əsaslarına daha praktiki yanaşırlar.

Bu kitabın son üç fəslində göstərildiyi kimi, bəhailər öz məqsədlərində birdirlər, çünki dünyanın tərəqqisini həyata keçirməkdən ötrü həyatı əhəmiyyətli hesab etdikləri ümumi prinsiplərə etiqad edirlər. Bu prinsiplərə aşağıdakıları aid edirlər: əsasında müxtəlif irqlərin və millətlərin eyni vahid kökdən qaynaqlanması və bir-birindən üstün olmamasının dərk edilməsi olan - bəşəriyyətin birliyi ideyası; bütün insanların hüquq, imtiyaz və vəzifələrinin bərabərliyini təmin edəcək sosial ədalətin bərqərar edilməsi; qərarların, o cümlədən təbii ehtiyatların mühafizəsi və onlardan istifadə ilə bağlı göstərişlərin qəbulu prosesində uyğunluğun yaranmasına gətirib çıxaracaq qadın və kişi arasında tam bərabərliyin təmin edilməsi; insana və bütün bəşəriyyətə qarşı şəfqət və ümumi məsuliyyət hissini yaradan ümumi icbari təhsilin tətbiq edilməsi; mədəniyyətlərin son dərəcə müxtəlifliyinin tanınması və mədəni azlıqların dəstəklənməsi; fərdi təşəbbüslə sosial məsuliyyət arasında müvazinətin saxlanması; cəmiyyətin ilkin səviyyəsində fəaliyyət göstərən, insanların idarəetmə prosesində iştirakını təmin edən və onlara öz ərazilərində ətraf mühit üzərində nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən demokratik məşvərətin çevik strukturunun yaradılması; elm və texnologiyaların ruhani və mənəvi dəyərlərə uyğunluğunun təmin edilməsi; bütün xalqların və millətlərin təmsil olunduğu və hədsiz mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin qüsurlarından azad, lakin bununla belə, ümumbəşəri sülhü təmin edəcək və dünya birliyini inkişaf və tərəqqi yolu ilə

aparmaq qabiliyyəti olan dünya federativ sisteminin yaradılması; ədalətli bazar münasibətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən, lakin ifrat yoxsulluq və ifrat varlılığın yaranmasına imkan verməyən (ətraf mühiti məhv edən ən əhəmiyyətli amillərdən biri) və bütün insanların rifahına istiqamətləndirilmiş sabit dünya iqtisadiyyatının təşəkkül tapması.

Bu niyyət və məqsədlər – heç də utopiya və ya idealistlərin xülyası deyildir. Bəhailər üçün bu real və mümkün olan məqsədlərdir. Bu kitabda oxucuya gələcək *orqanik cəmiyyətin modelini* nəzərdən keçirmək təklif edilir. Artur Dalın göstərdiyi kimi, buna oxşar orqanik sistemlər təbiətdə uğurla fəaliyyət göstərirlər. Desentralizasiya olunmuş, yerli şəraitlərə yüksək dərəcədə uyuşqanlıq və adaptasiya qabiliyyəti nümayiş etdirən və bu səbəbdən də sabit inkişaf edən bu sistemlər bioloji təkamülün milyon illəri ərzində öz həyat qabiliyyətlərini sübuta yetirmişlər.

Bəhailərin pozitiv mövqeyi mədəniyyətləri baxımından müxtəlif, lakin sayı on minlərlə olan möhkəm birləşmiş icmaların yaradılması sahəsində onların şəxsi təcrübəsinə əsaslanır. Bu icmalar birlikdə bütün planeti əhatə edən vahid orqanik sistem təşkil edirlər. Bəhailərin beynəlxalq icması hazırda təşəkkül tapma prosesində olsa da, o sürətlə inkişaf edərək özünü ümumdünya birliyinin dinamik modeli kimi nümayiş etdirir. Bəhailərin gələcəyə inamı vəhdətli orqanizm kimi xəlf edilmiş insan cəmiyyətində baş verən təkamül proseslərinin təbiətinin dərk edilməsinə əsaslanır. Onlar hesab edirlər ki, Bəşəriyyətin sadəlövh düşüncəli uşaqlıq dövrü, sınaqlar və bəlalarla dolu gəncliyi keçmişdə qalmış və bu gün o, özünün kamillik dövrünə qədəm qoymuşdur. Bəşəriyyətin mübarizəsi, ədalət və azadlıqlar uğrunda verilmiş qurbanlar hədəf getməmişdir, çünki nəhayət ki, birliyimizin - insanların bir irq

olması kimi dərk edilməsi mərhələsinə yaxınlaşmışıq. İnsan növü artıq həddi-buluğa yetişmişdir.

Bəşəriyyətin tarixinə məhz bu cür baxış bu kitabın əsas ideyasını təşkil edir. Bəşər tarixinin bu cür izahı bugünkü ekoloji problemləri həqiqi perspektivdə görməyə və əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, onların “təmiz” ekoloji fəaliyyət nəticəsində həll etməyin mümkünsüzlüyünü anlamağa imkan verir. Ekoloji böhranın kökləri göründüyündən daha dərinədir. O daha ciddi xəstəliyin simptomlarını göstərir ki, bununla da əksər siyasi və iqtisadi strateqlərin əsaslandığı elmi rəşionalizmi və “obyektiv” elmləri şübhə altına alır. İnsanın təbiəti haqqında bu cür təsəvvürlərin məhdudluğu bizi fəlakət həddinə gətirib çıxarıbdır. Milyonlarla varlıqlar daim dəhşətli əzablara məhkumdur, bir çox insanlar, çoxlu sayda heyvan və bitki növləri üçün kömək artıq gecikmişdir.

Planetimizi məhv olmağa doğru sürükləyən materialist və istehlakçı fəlsəfəyə əks olaraq biz aşağıdakı işləri görə bilərik:

Birincisi, bizim ətraf mühitlə münasibətimizin əsasında durması tələb olunan dəyərlər sistemi mövcuddur, lakin cəmiyyətin bundan xəbəri yoxdur və bizim əsas vəzifəmiz onu bu xəbərsizliyin törətdiyi geniş yayılmış cəhalətdən sağaltmaqdır.

Təbiət qüvvələri ilə birbaşa təmas nəticəsində yaranmış və onun səxavətindən bilavasitə asılı olan - təbiətə ənənəvi münasibət keçmişdə qalmaqdadır. Biz dünyanın gözəlliyindən məftun olmağı və yaşadığımız mühitin nadirliyini dəyərləndirməyi yenidən öyrənməliyik. Biz, həm də toxunulmamış təbiətin ruhani əhəmiyyətini dərk etməli və onu öz himayəmiz altına almalıyıq. Biz həmçinin ətraf dünya ilə harmoniya şəraitində yaşamağı öyrənmiş mədəniyyətlərin və xalqların təcrübə və müdrikliyini

qiymətləndirməliyik. Bu, insanın təbiəti dəyişmək hüququnu inkar edən romantik anlayışlar dövrünə - keçmişə qayıdış deyildir. Burada təklif edilən yanaşma üsulu dünyaya müasir baxışla ziddiyyət təşkil etmir. Həç nə bizə ətraf mühiti nəzarət altında saxlamağa, müvazinət və sabitlik prinsipini gözləməklə ondan öz məqsədlərimizdən ötrü səmərəli istifadə etməyə mane olmur. Lakin bu cür yanaşmada planetin təbiətinə və ən zəruri şeylərdən məhrum olmuş başqa insanlara bizim acgözlüyümüz səbəbindən dəyəcək ziyanla hesablaşmayan cahil adamların düşüncəsiz və qarşısızalmaz istehlakçılığına – öz istəklərini və tələblərini hansı vasitə ilə olursa olsun təmin etmələrinə son qoymaq lazım gələcəkdir. Biz istədiklərimizə, yəqin ki, malik ola bilərik. Lakin biz bunu qısa vaxt ərzində edə bilmərik. Biz bu gün hər şeyə istehlakçı münasibətə, o cümlədən maddi sivilizasiyaya son qoymalı və mötədillik prinsipi ilə hərəkət etməyi öyrənməliyik. Həyatın keyfiyyəti sərf edilmiş və ya əldə edilmiş maddi nemətlərin kəmiyyətinə daha yüksək tutulmalıdır.

İkincisi, biz böyük sivilizasiyaları ilhamlandırmış və tarixin əhəmiyyətli anında onların yüksəlişinə səbəb olmuş əbədi dəyərləri və humanist prinsipləri özümüz üçün yenidən açmalıyıq. Ətraf mühitin “olmaq və ya olmamaq” seçimi qarşısında durması haqda məlumatlı olmağımız açıq-aşkar kifayət deyildir. Bu seçimin həllindən ötrü nə isə etmək lazımdır.

İnsanın təbiəti ilə bağlı təsəvvürlərimiz onun qısa ömürlü canlı varlıq olması kimi səthi baxışdan ibarətdir. Biz bu səthi baxışdan yüksəyə qalxmalıyıq. Bizim həm şüurumuz, həm də varlığımızın və dünyada fəaliyyətimizin dərk edilməsi bizim xəlqətmə prosesində insanın rolu haqqında baxışımızı dəyişdirməyi və uzaqgörən olmağımızı tələb edir. Bəhailər hesab edir ki, insan təbiətinə yeni

baxış - insan fəaliyyətlərinin idarə edilməsində ruhani prinsiplərin əhəmiyyətinin dərk edilməsindən ibarətdir. Bəhailər bütün millətlərə və hökumətlərə ünvanlanmış “Ümumi Sülhün Vədi” Bəyanatında bu prinsiplərin sosial, o cümlədən təbiətin qorunması problemlərinin həllində praktiki əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edirlər.

İstənilən sosial problemin həllində istinad ediləcək ruhani prinsiplər (bəziləri onları ümumbəşəri dəyərlər adlandırırlar) mövcuddur. Hər bir cəmiyyət xoş niyyətləri əldə rəhbər tutmaqla qarşısında duran problemlərin həllinin ümumi sxemini işləmək qabiliyyətindədir. Lakin xoş niyyətlər və praktiki biliklər adətən kifayət etmir. Ruhaniyyət prinsipinin ən mühüm dəyəri ondan ibarətdir ki, o insan təbiətinin mahiyyəti ilə uzlaşan prespektivlər açmaqla yanaşı, insanlara praktiki tədbirləri işləməkdə və həyata keçirməkdə yardımçı olacaq xüsusi münasibət, dinamiklik, iradə, məqsəd törədir. Hökumət başçıları və hər səviyyədə olan inzibati səlahiyyət sahibləri bu və ya digər problemi həll etməyə başlamazdan öncə onunla bağlı ruhani prinsipləri dərk etməli və sonra onu əldə rəhbər tutaraq hərəkət etməlidirlər.

Bəhailərin nəzərinə, dini təlimlərin əsasını təşkil edən bu prinsiplər bütün insanlar üçün səmt göstərən ola bilər və olmalıdır. Birləşmiş halda biz dünyamızın gözəlliyini və məğzini dağıdan disharmoniya və ədalətsizliyin əsas səbəblərini aradan götürmək qabiliyyətində olacağıq. Bu ümidverici baxışdır və biz əminik ki, planetimizin gələcəyi üçün narahatçılıq keçirən hər bir kəs onu dəstəkləyir. Əgər, bəhailərin bəyan etdiyi kimi, birlik – ardınca getmək istədiyimiz əsas prinsipdirsə, onda bəhai icmasının təklif etdiyi bu model ciddi şəkildə öyrənilməlidir. Bəhailər özlərinin xeyirxah məqsədlərə istiqamətlənmiş ardıcıl praktiki fəaliyyətlərində sübut edirlər ki, dünyanın inkişaf

prosesində onlara təbii rol ayrılmışdır – min illər ərzində müxtəlif irqlərə, millətlərə və dinlərə ayrılmış insanları mövhumatlar və qorxu buxovlarından azad etmək və həmçinin bəşəriyyətə birləşmə yolunda artıq hər yerdə dağılmaqda və sökülməkdə olan maneələri qətiyyətlə dəf etməkdə yardımçı olmaq.

I. MƏNBƏLƏR

Ətraf mühit – bizi əhatə edən hər şeydir: üzərində yeridiyimiz torpaq, nəfəs aldığımız hava, Günəşin, ulduzların və bizim sonsuz Kainatdakı Qalaktikaların saçdığı işıq və istilik, ana məhəbbətinin hərarəti, mədəniyyətimizdə nəsildən-nəsilə ötürülən adət-ənənələr və s. Beləliklə, ətraf mühit dedikdə təbii mühit, mədəni mühit, iqtisadi, emosional və sadəcə olaraq insani mühit başa düşülür. Lakin ətraf mühit termini adətən, bizim yaşam yerimiz və bizi yaşamaq üçün bütün zəruri nemətlərlə təmin edən təbiətə münasibətdə daha çox istifadə olunur.

Bəzi mədəniyyətlərdə fərd ətraf mühitə qarşı kəskin şəkildə qoyulduğu halda, digər mədəniyyətlərdə bu cür qarşıqoyma ya zəif şəkildə təzahür edir, ya da tamamilə yoxdur. Eynilə valideynlərə və ya əcdadlara bağlılıq müxtəlif insan qruplarında ya zəif və ya güclü ola bilər. Bəzi Melaneziya mədəniyyətləri üçün əcdadların hər hansı təbii varlıqlardan, məsələn, ağacdən və ya köpək balığından törəməsi haqqında təsəvvürlərin olması səciyyəvidir. Onlar üçün ağac və ya köpək balığı onların bir hissəsidir. Qərb mədəniyyətinin insanları isə özlərini onları əhatə edən hər bir şeydən daha çox ayrılmış hiss edirlər.

Hər bir insan müstəqil mahiyyətdir. Lakin bu müstəqilliyin özü onun mövcudluğu üçün zəruri olan ətraf mühitin vəziyyətindən asılıdır. Susuzluq hiss edərkən, biz su mənbəyinin axtarışı ilə məşğul oluruq və bizim susuzluğumuz artdıqca bizim bu təbiət elementindən asılılığımız da artır. Biz ətraf mühitə elə çox tellərlə bağlıyıq ki, bizim ondan asılı olmamağımız olduqca nisbi

başə düşlür. Yalnız çox imkanlı adam özünü çörək pulu qazanmaq zəruriyyətindən azad hesab edə bilər. Bu müstəqillik illuziyası ekoloji problemlərimizi yaradan səbəblərdən biridir. Afrikanın daxili rayonlarında yoxsul əkinçi ətraf mühitə yaxınlığını və ondan asılılığını dərk edir. Hava və ya ətraf aləmdə baş verən istənilən hadisəni o, idarə olunmaz və ya bir dəfəlik verilmiş, özündə ya təhlükə ya da xeyir-dua daşıyan, yalnız müxtəlif ruhlərin və ya alləhlərin müdaxiləsi ilə sakitləşdirilən qüvvə kimi başə düşür. Bizim cəmiyyət varlandıqca və şəhərləşdikcə, biz təbiətdən daha çox uzaqlaşır, zəiflik hissimizi itiririk. Yalnız hərdən nadir təbiət qəzası, zəlzələ, sunami və ya torpaq sürüşməsi təbiətdən çox asılı olduğumuzu bizə xatırladır.

Bu gün bizim müstəqil olmağımız və təbiət üzərində hakimiyyətimizlə bağlı illüziyalar sarsılmışdır; ətraf mühitin dağılma təhlükəsi haqda fikir məhdud sayda insanların şüuruna daxil olaraq zəif olmalarını onlara xatırladır. Alimlər yaxınlaşmaqda olan ekoloji böhranı xəbərdarlıq edən həyəcan təbilini çalmaqdadırlar. Siyasətçilər ətraf mühitin qorunmasının gün və aylarını elan edirlər. Kütləvi informasiya vasitələri planetin müxtəlif guşələrində baş vermiş ekoloji qəzalar haqqında ictimaiyyətə məlumat verir.

Ətraf mühiti xilas etməkdən ötrü biz nə edə bilərik, ümumiyyətlə bu mümkündürmü? Biz onu gündəlik problemlərimiz və qayğılarımızla necə əlaqələndirə bilərik? Ətraf mühitin vəziyyəti, görəsən ikinci dərəcəli məsələdir, yoxsa ekoloji şüur və iqtisadiyyatdan tutmuş dinə kimi o, hər bir şeyi əhatə etməlidir? “Ətraf mühitin mühafizəsi” anlayışı o qədər geniş və o qədər qeyri-müəyyəndir ki, nədən başlamaq qərarına gəlmək olduqca çətindir.

Başlanğıcda...

Ətraf mühitlə maraqlanmaq insan sivilizasiyasının əsasını qoymuş dünyagörüşü sistemlərinə və dini təlimlərə tarix qələmə alınmamışdan çox-çox əvvəl xas idi. Bizim haradan gəlməyimiz, mövcudluğumuzun məqsədi və bizi əhatə edən dünyaya necə münasibət bəsləməyimiz insanlarda həmişə sual doğurmuşdur. Dünyanın xəlq edilməsindən bəhs edən bir sıra mif və hekayətlərdən göründüyü kimi, dünyanın mənşəyi ilə bağlı bir sıra məsələlərdə elmi və dini baxışlar üst-üstə düşür. Xəlqətmənin müddəti məsələsini (bu məsələdə müxtəlif interpretasiyalar mövcuddur) kənara qoysaq, iddia edə bilərik ki, xəlqətmənin Yaradılış kitabında təsvir edilmiş ardıcılığı, bütövlükdə müasir təkamül nəzəriyyəsi ilə fərqlənir. İbtidai sinifdə şagirdlərə bizim mənşəyimizi izah edən bioloq, çox güman ki, həmin tarixçəni danışardı.

Müqəddəs Kitablarda müasir elm arasında bilavasitə paralel aparan bir dini təlim vardır. Bu Bəhai dini təlimidir. Bəhai Müqəddəs Yazılarında, xüsusən də, Bəhai dinini nazil etmiş Həzrət Bəhaullah (1817-1892) və Onun oğlu Həzrət Əbdül-Bəhanın (1844-1921) əsərlərində işlədilmiş terminologiyadan sonralar müasir elmdə də istifadə edilmişdir. Həzrət Bəhaullah və Həzrət Əbdül-Bəhanın Kainatın mənşəyi ilə bağlı konsepsiyaları əksər hallarda zamanımızın elmi nəzəriyyələri ilə uzlaşır.

Bu mövcud dünyanın, bu sonsuz Kainatın nə əvvəli və nə də sonu vardır¹.

İndi Varlıq olan əvvəllər də mövcud olmuşdur, lakin başqa görkəmdə².

Müasir fizikaya görə maddə mənfi və müsbət yüklü subatom hissəciklərindən təşkil olunmuşdur. Sintez

reaksiyasında, məhz bu hissəciklərin qarşılıqlı təsirindən, ulduzların, o cümlədən bizim Günəşin enerjisi törəyir.

Mümkündür ki, Kainatın bir hissəsi, məsələn, planetlərdən biri, yarana bilər və ya dağıla bilər, ancaq başqa sonsuz sayda planetlər mövcuddur ki, kainat nizamdan çıxsa və ya dağıla bilməz³.

Elm sübut etməyə çalışır ki, Eynşteynin məşhur düsturunda verilmiş ($E = mc^2$) enerjinin gücündən istifadə edən subatom hissəciklər birləşərək müxtəlif sayda hissəciklərdən ibarət, lakin öz kimyəvi xassəsi olan kimyəvi elementlərin atomlarını əmələ gətirmişdir. Bu elementlər isə bütün maddi aləmin təşkil olunduğu molekulaların və kimyəvi birləşmələrin qurulmasına xidmət edən “kərpic” rolunu oynamışlar. Bizim Günəş sistemi yaranan zaman ağır kimyəvi elementlər Yer tipli planetlərdə toplanmışdır. Planetlər tədricən soyumuş və onlarda sabit şərait yaranmışdır. Yerdə bu şərait həyatın əmələ gəlməsindən ötrü optimal olmuşdur. Həzrət Əbdül-Bəha yazır:

Başlanğıcda materiya bir idi və bu materiya hər bir elementdə fərqli cəhətlərlə üzə çıxdı. Beləliklə, müxtəlif formalar törəndi və bu materiyanın müxtəlif üzə çıxma formaları yaranan kimi daimi oldular və hər bir element öz təyinatını aldı. Lakin bu daimilik çox uzun zaman keçdikdən sonra qəti oldu və reallaşdı və kamil mövcudluq formasına çatdı. Sonra bu elementlər birləşdi, təşkil olundu və sonsuz formada birləşmələr əmələ gətirdi və bəlkə də, daha doğrusu, bu elementlərin birləşməsindən və kombinasiyasından saysız varlıqlar üzə çıxdı...

Elementlərin kombinasiya və birləşməsindən, onların parçalanmasından, onların ölçülərindən, başqa varlıqların onlara göstərdiyi təsirdən həyat formaları, sonsuz məxluqlar və saysız varlıqlar meydana çıxmışdır

⁴
...

Yer kürəsi nə vaxtsa bir dəfə yaranandan sonra, Kainatın qoynunda böyüdü və inkişaf etdi, müxtəlif forma və vəziyyətlərə düşdü, ta o vaxta qədər ki, o, tədricən indiki kamilliyinə yetdi və saysız-hesabsız varlıqlarla bəzəndi və yetişmiş bir orqanizm kimi meydana çıxdı⁵...

Bəhailər bizim Allah adlandırdığımız Dərkedilməz Mahiyyəti maddi dünyanın qanunlarından ayırmırlar. Əksinə, onlar təbiətin qanunlarına İlahi Varlığın təzahürü kimi baxırlar.

Təbiət Allahın İradəsidir və Onun vasitəsilə bu təsadüfi dünyada Onun təzahürüdür⁶.

Bütün şeylər öz səviyyələri çərçivəsində və müəyyən bir məqamda Allahın əlamətləri olmuş və olacaqdır...Əgər Allahın qüdrət Əli şeylərdən Onun əlaməti olmaq xüsusiyyətini alsa, dünyada heç bir şey gözə dəyməz⁶.

Bu Təbiət mütləq qaydalara, dəqiq müəyyən olunmuş qanunlara, mükəmməl bir nizama və yetkin bir plana tabedir ki, bunlardan heç vaxt kənara çıxmır. Belə ki, doğrudan da, əgər, görünməz ən kiçik atomdan başlayaraq mövcudat dünyasına, Günəşə, başqa böyük ulduzlara və ya işıq saçan sferalara (Qallaktikalara – tərcüməçi) qədər hamısına istənilən cəhətdən, onların quruluşuna, tərkibinə, forma və ya hərəkətlərinə diqqətlə və iti gözlə baxsanız, görəcəksiniz ki, onların hamısı ən yüksək dərəcədə bir mütəşəkkilliyə və bir qanuna tabedir ki, ondan heç vaxt kənara çıxmazlar⁷.

Təşkilinin müxtəlif səviyyələrinə görə maddi dünyanın mineral, bitki və heyvanat səltənətlərinə təsnifləşdirilməsi bəhailərin elmi dünyagörüşləri və dini təlimləri üçün ümumidir. Lakin bəzi alimlərin baxışlarından fərqli olaraq bəhailər heyvanla insan arasında kəskin sərhəd qoyurlar. Bəhai Yazılarında insan haqda deyilir:

Bütün xəlf edilmiş varlıqlardan ən həyat qabiliyyətli olmaqla və mineral, bitki və heyvanat aləminin keyfiyyətini özündə təcəssüm etdirməklə, insan, üstəlik təkamülün aşağı inkişaf səviyyələrində tamamilə mümkün olmayan xarici aləmin sirrlərini mükəmməl dərk etmək qabiliyyətini pay almışdır. Bu qabiliyyətin mövcudluğu insana elm yaratmağa imkan vermişdir. Bu da onun müstəsnalığını təsdiq edir. Elmin köməkliyi ilə insan təbiəti tədqiq edir və onun qanunlarını öyrənir. Elm ona maddi dünyanın ən dərin sirrlərini açmağa imkan verir. Bu cür qabiliyyət yalnız insana məxsusdur. Ona görə də bəşəriyyətin çox böyük və tədqirəlayiq nailiyyəti onun elm sahəsində əldə etdiyi nailiyyətidir⁸.

Təkamül

Təkamül ideyası, xüsusən də insanın təkamülü, təssüflər olsun ki, elmlə din arasında tarixi mübahisənin predmetinə çevrilmişdir. Lakin təkamül özünün ən geniş mənasında Kainatın əsas xassələrindən biri və təbii aləmin ümumi inkişaf qanunudur.

Təkamül özündə dəyişmə və tərəqqi kimi anlayışları birləşdirir. Tərəqqi və reqresiyanın bir-birini əvəz etdiyi konkret tsiklik və keçici halları nəzərə almasaq, bu dəyişmə, adətən, artan mürəkkəbləşmə istiqamətində olmuşdur.

Kainatın, maddə və enerjinin işıq sürəti ilə hər tərəfə atıldığı güman edilən ilkin “*böyük partlayışdan*” sonra inkişaf etməsindən və genişlənməsindən və ya yenə güman edilən hansısa sabit vəziyyətdə mövcud olmasından asılı olmayaraq, ehtimala görə, maddə kainatda hissəciklərin daha ağır elementləri yaratdığı, atomların isə daha mürəkkəb molekularda birləşdiyi, yuxarıda təsvir edilən təkamülünə məruz qalmışdır. Bu kimyəvi təkamül molekulaların birləşməsinə gətirib çıxarmış, onlarda həyat əlamətləri, o cümlədən böyümə və yenidən törəmə qabiliyyəti yaranmağa başlamışdır. Bəzi molekulalar təkamül prosesində həmçinin günəş enerjisini udmaq və onu kimyəvi enerji formasına çevirmək qabiliyyətini inkişaf etdirmişdir. Bu molekulyar birləşmələr yaşamaqdan ötrü qoruyucu membran əldə etməli idilər. Beləliklə də, izləri çox qədim süxurlarda tapılan bakteriya və sianobakteriyaların əcdadları yarandı. Həyatın özündə də ibtidai formalardan daha mürəkkəb formalara doğru inkişaf - təkamül baş verirdi. Bunu geniş paleontoloji “səlnamə” və indi yaşayan orqa-

nizmlərin böyük müxtəlifliyi sübut edir. Bioloji təkamülün mexanizmləri indi canlı təbiət üzərində aparılan müşahidələr və kənd təsərrüfat bitkiləri və heyvanlarının seleksiyasının nəticələri əsasında yaxşı öyrənilmişdir.

Bəhai Yazılarında təkamülün elmi əsası qəbul edilir:

*Bütün canlı varlıqların böyümə və inkişafı tədricən baş verir; ümumi İlahi qayda belədir, cisimlərin təbiəti belədir*⁹.

Lakin bəhailər insan da daxil olmaqla bütün varlıqlara məxsus potensialla, yəni xəlqetmə qanununa uyğun olaraq materianın mahiyyətinə qoyulmuş və deməli əzəli olan bu potensialla, bu potensialın aşkara çıxdığı prosesin fərqli olduğunu qeyd edirlər.

*Necə ki, insan ana bətnində bir formadan digərinə, bir şəkildən başqa şəkilə keçir, dəyişib və inkişaf edir və rüşeym dövrünün başlanğıcından yenə də insan növü kimi qalır, o cür də, insan, bu dünyanın bətninə düşəndən, ayrıca bir növ, yəni insan növü olmuşdur və tədricən bir formadan başqa bir formaya təkamül etmişdir*¹⁰.

*Bütün varlıqlar, istər böyük, istərsə də kiçik, kamil yaradılmışlar və lakin onların kamilliyi onlarda dərəcələrlə ortaya çıxır. Allahın nizamı vahiddir; mövcudluğun təkamülü də vahiddir; İlahi sistem də vahiddir*¹¹.

Dünyada sakin olan bütün bu varlıqlar, istər insan, heyvan, bitki və ya mineral, nə olur-olsun, hər biri elementlərdən təşkil olunub. Şübhə yoxdur ki, bütün varlıqlarda olan bu kamillik Allahın yaradılışı ilə elementlərdən onların müvafiq qaydada və proporsional miqdarda, onların müəyyən formada birləşməsindən və başqa varlıqların təsiri olmaqla yaranmışdır. Zira bütün varlıqlar zəncir kimi bir-birinə bağlıdır və şeylərə məxsus olan qarşılıqlı əlaqə, yardım və qarşılıqlı təsir yaradılmış

*şeylərin mövcudluğunun, inkişafının və böyüməsinin səbəbidir*¹².

Bəşəriyyət şüur və rəşional tərəkəkkürün inkişafı sayəsində mədəniyyət və sivilizasiya səviyyəsində yeni tərəkamül prosesinin başlanğıcını qoymuşdur. Mürəkkəb DNK molekulaları vasitəsilə ötürülən mutasiyalardan fərqli olaraq böyük kəşflər haqqında biliklər kitabxanalarda saxlanılır və təhsil sistemi vasitəsilə nəşildən nəşilə verilir. Biz yalnız indi yaşamaq uğrunda mübarizənin zəruriliyindən azad olaraq, tərəkamülün bu yeni səviyyəsindən böyük potensialının yalnız ilk parıltısını görməyə başlamışıq.

Din də həmçinin Vəhylərin ardıcıl silsiləsindən ibarət tərəkamül inkişaf yolu keçmişdir. Bunun sayəsində böyük dünya dinlərinin Peyğəmbərləri bəşəriyyətin ruhani inkişafını ruhani tərübə və şüurun daha kamil formalarına doğru istiqamətləndirmişlər. Dinlər cəmiyyətin həyatını tənzim edən sosial qanunlar təyin etmiş və onun üzvləri arasında daha geniş birliyin yaradılmasına, daha dərin inteqrasiya və qarşılıqlı əlaqə istiqamətində inkişafına kömək etmişlər.

Elmi araşdırmalar aşkar göstərir ki, istənilən səviyyədə - bioloji və ya sosial olsun, tərəkamül prosesində uzunmüddətli tendensiya strukturun mürəkkəbləşməsinə və onun elementləri arasında qarşılıqlı əlaqənin daha yüksək səviyyəsinə doğru istiqamətlənmişdir. Həzrət Əbdül-Bəha yazır:

Xəlf edilmiş sonsuz dünyaya nəzər salın, siz əmin olarsınız ki, tərəkamülün yüksək pillələrində varlıqların qarşılıqlı əlaqəsi özünü əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardımda göstərən daha mükəmməl formalar əldə edir. Mineral aləm ilə müqayisədə bu bitki aləmində, bitki ilə müqayisədə isə

*heyvan aləmində bu əlaqələr nəzərə çarpan dərəcədə yüksəkdir*¹³.

Bu proses nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb sistemlər bəzi ümumi cəhətlərə malikdir. Bundan başqa onlar komponentlərarası qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin yüksək səviyyəsinə görə də fərqlənirlər. Bioloji sistemlərdə bu əlaqələr “simbioz”, sosial sistemlərdə isə kooperasiya və əməkdaşlıq formasında özünü göstərir. Bu sistemlər enerji, maddə, insan və başqa orqanizmlərin imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq, bu zaman itki və tullantıları maksimum azaltmaq qabiliyyətindədirlər. Onlara həmçinin jiroskop kimi (hər cür vəziyyətdə öz sabitliyini mühafizə edən sərbəst oxlu cihaz) daim hərəkətdə olması sayəsində “dinamiki sabitlik” də xasdır. Bu mürəkkəb, kompleks sistemlər inkişaf və dəyişikliklər üçün açıqdırlar. Bununla belə onlar sabit olub, pozulma və dağılmaya qarşı davamlıdırlar. İnsan bədəni bu cür sistemə əla nümunədir.

II. BIOSFER

Bizə elə gələ bilər ki, planetimiz ucsuz-bucaqsızdır, lakin onu yuxarıdan müşahidə etmiş kosmonavtların dediyinə görə, o fəzada hərəkət edən kürəyə bənzəyir. Ucsuz-bucaqsız Kainatla müqayisədə milyardlarla ulduz yığınağından ibarət olan bizim Qalaktikada Yeri kiçik ulduz (bizim Günəş) ətrafında fırlanan toz hissəciyinə də bənzətmək mümkündür. Bizim Qalaktika isə Kainatdakı saysız-hesabsız qalaktikalardan biridir. Kainatın həqiqi ölçüləri bizə məlum deyildir. Müşahidə cihazlarımız təkmilləşdikcə, biz daim yeni-yeni dünyalar kəşf edirik. Ona görə də Kainatın sərhədləri yoxdur.

Bizim Yer Günəş sisteminin kiçik planetlərindən biridir. Lakin onun Günəşdən məsafəsi və onun qravitasiya sahəsi elə yaradılıb ki, bu ona öz ətrafında bizim atmosferi təşkil edən müəyyən miqdarda qazları saxlamağa, onun temperaturu isə su buxarına maye suya kondensasiya olunmağa, donub qütblərdə yığılmağa imkan verir. Beləliklə, Yer kürəsi nazik torpaq və su təbəqəsi ilə örtülmüş bərk səthə malik sferik cismdir. Məhz nazik torpaq, su və hava təbəqəsi həyata bizim gördüyümüz şəkildə mövcudluğuna şərait yardır və biz onu “biosfer”- yəni həyat sferası adlandırırıq.

Bizim Günəş sistemi şəraitində Biosfer həyatın mövcudluğunu mümkün edən müəyyən xassələrin son dərəcə spesifik ahəngi ilə səciyyələnir. Bizim planetin Günəşdən uzaqlığı elədir ki, onun istiliyi suyun maye halında qalmasına imkan verir. Venera Günəşə olduqca yaxın yerləşmişdir, ona görə də o çox qızmış haldadır. Mars isə əksinə Günəşdən xeyli uzaq məsafədə olduğuna

görə, orada soyuqluq hakimdir. Maye su ona görə əhəmiyyətli ki, onda bir çox kimyəvi birləşmələr həll olur. Yer qabığına müxtəlif kimyəvi elementlər və onların birləşmələri toplanmışdır. Bərk halda onlar arasında kimyəvi reaksiyalar getmir və ya olduqca zəif gedir. Əksər kimyəvi reaksiyalar kimyəvi elementlər suda həll olduğu zaman baş verir. Günəş enerjisinin daim Yerdə daxil olması səbəbindən yer qabığında sayısız-hesabsız reaksiyalar baş vermiş və bu da qədim geoloji dövrlərdə həyatın əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Əvvəlcə həyat okeanda inkişaf edirdi. Okean onu müdafiə edirdi. Yerin atmosferi, çox güman ki, əsasən ammoniyak və karbon qazından ibarət idi və bu qazların birləşməsi, bildiyimizə görə həyatın mövcudluğu üçün olduqca əlverişsiz idi. Məhz canlı varlıqların fəaliyyəti Yer planetində şəraiti həyat üçün əlverişli etmişdir. Bitkilər geoloji eralar ərzində tədricən karbon qazını (CO_2) udaraq, onu karbon və oksigenə parçalayır, oksigen molekulu (O_2) sərbəst formada atmosfərə buraxılırdı. Karbon üzvi maddə şəklində bitki toxumalarının tərkibinə daxil olur və indi bizim inadla axtardığımız və istismar etdiyimiz neft və daş kömürün yeraltı yataqları şəklində tədricən toplanırdı. Oksigenin atmosfərə daxil olması ammoniyakın azot və suya ayrılmasına və nəticədə atmosferin indiki tərkibinin yaranmasına gətirib çıxardı. Təsirsiz qazların və oksigenin atmosferdə indiki miqdarı Yerdə həyatın mövcudluğunu şərtləndirən əsas amildir.

Atmosferdə bu günkü tarazlıq bitki və heyvanların birgə həyat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmişdir. Ekoloji müvazinət anlayışı Həzrət Əbdül-Bəha tərəfindən bu cür müəyyən edilmişdir:

Bitki və heyvanat aləminin bir yerdə necə yaşaması haqda düşünün... Məsələn, onlardan hər biri tənəffüs

zamanı təkcə havada olan maddəni udmur, eyni zamanda başqası üçün həyat əhəmiyyəti olan maddələr də havaya buraxır. Başqa sözlə desək, bitkinin böyüməsi və inkişafı heyvanat aləmindən asılı olmadan mümkün deyildir, həmçinin heyvanların da həyatını bitkisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki xəlf edilmiş dünyada hər şey birbirinə bağlıdır. Beləliklə, vəhdət təşkil edən varlıq dünyasında başlanğıcdan qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı kömək mövcud olmuşdur, yoxsa bütün kainat heçə çevrilərdi¹⁴.

Həyat təminatı sistemləri

Biosfer həyat üçün zəruri olan dar hədudlarda qorunur. Biz onları kosmik gəmidə olduğu kimi “həyat təminatı sistemləri” də adlandıra bilərik. Bu bizim bu və ya digər həyat şəraitimizi təmin edən qlobal sistemlərdir. Onlarsız bizim mövcudluğumuz mümkün deyildir. Məsələn, təbiətdə su dövrən edir. Okeanda və quruda su əsasən günəş enerjisinin təsiri altında buxarlanır. Bu distilyasiya prosesidir. Bu zaman su molekulları su buxarı formasında atmosfərə keçir, suda olan duzlar və qarışıqlar isə qalır. Havadakı su buxarı yer səthi üzərində paylanılır; nəhayət, o kondensasiya olunaraq yağış və ya qar şəklində yenidən yerə qayır. Suyun dövrənı qurunun hər yerini təmiz şirin su ilə təmin edir; onun sayəsində göllər, çaylar və yeraltı su mənbələri dolur. Suyun dövrənı olmasaydı su okeana qayır, quru isə cansız səhraya çevrilərdi.

Atmosferin tarazlığı – digər həyat təminatı sistemi-
dir. Onun haqqında yuxarıda artıq danışıldı. Azot və oksigen-
dən başqa havada az miqdarda başqa qazlar, o cümlə-
dən su buxarı və bitkilərdə fotosintezin getməsi üçün
zəruri olan bir qədər karbon qazı da vardır. Bu qazlar
Günəş enerjisini tutub saxlamağa kömək edir və beləliklə
də atmosferin temperaturunu həyat üçün daha sabit və
əlverişli həddə saxlayırlar. Suyun dövrənı sayəsində düşən
yağışlar atmosferdən toz və başqa çirkləndiricilərin
təmizlənməsinə kömək edir, onu təmiz halda saxlayır.
Atmosfer qazlarını, o cümlədən karbon qazını udan Dünya
okeanı və qurunun bitki örtüyü də atmosferdə balansın
saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bu proseslər

nəticəsində atmosfer öz sabitliyini uzun dövr ərzində saxlaya bilir.

Biosferin həyat təminatı sisteminin, əslində bütün həyatın hərəkətverici qüvvəsi Günəş enerjisidir. Günəşdə baş verən nüvə reaksiyası nəticəsində Yer kürəsinə istilik (infraqırmızı şüalanma), görünən və ultrabənövşəyi şüalar düşür. Onlardan bəziləri atmosfer, o cümlədən su buxarının kondensasiyası nəticəsində yaranmış buludlar tərəfindən saxlanılır və ya əks olunur; qalan şüalar yer səthinə çatır ki, onun da bir hissəsi bitkilər tərəfindən udulur və həyatın bütün formaları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən kimyəvi enerjiyə çevrilir. Qalan hissəsi isə ya işıq şəkilində əks olunur, ya da istilik enerjisinə çevrilir ki, o da son nəticədə Yer kürəsini tərk edir. Beləliklə, enerji daim Biosferə daxil olduğu kimi, eyni sürətlə də onu tərk etmiş olur. Bu iki proses müvazinətdə olduğu zaman Yer kürəsinin temperaturu sabit qalır. Əgər bu müvazinət pozulubsa, Yer kürəsi ya qızır, ya da soyuyur. Həyatın möcüzələrindən biri də odur ki, orqanizmlər, sistemdən keçən bu enerjinin bir hissəsini ehtiyat formasında toplamağı və ondan istifadə etməyi də öyrənmişlər.

“Enerji - atmosfer” sistemində ən maraqlı hadisələrdən biri də ozon təbəqəsidir. Ozon – oksigenin atmosferin yuxarı təbəqələrində yaranan molekulyar birləşməsidir. Həmin təbəqələrdə spektirin ultrabənövşəyi hissəsinin oksigenin adi molekulları tərəfindən udulması baş verir. Ozon canlı orqanizmlər üçün olduqca təhlükəli olan ultrabənövşəyi şüaların qarşısını kəsən və yer səthinə düşməyə qoymayan ekran rolunda çıxış edir. Ultrabənövşəyi şüalar molekulları dağıtdığına görə böyük dozalarda həyat üçün öldürücüdür və hətta kiçik dozalarda belə o, pigmentasiya da dəyişikliklər törədərək, dəri xərçəngi, genlərin mutasiyası kimi ciddi xəstəliklərin və başqa ağır fəsadların

yanmasına səbəb olur. Xoşbəxtlikdən, ozon təbəqəsi atmosferin bütün yuxarı təbəqəsi boyunca Yer kürəsini ultrabənövşəyi şüaların gündəlik bombardmanından qoruyur və yalnız cüzi bir hissəsini özündən buraxmaqla, bizi bu təhlükəli şüalanmadan mühafizə edir.

Biosferdə balansın saxlanılmasında maddələrin bir qədər az əhəmiyyətli başqa dövrələri də öz rolunu oynayır. Məsələn, azot bir çox bioloji birləşmələrin əvəzsiz komponentidir, yalnız bəzi orqanizmlər onu atmosferdən bilavasitə mənimsəyə bilirlər. Bakteriya və sianobakteriyaların bir neçə növü vardır ki, azotu nitrat formasında sintez edirlər. Bu mikroorqanizmlərin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş nitratlı birləşmələr sonradan başqa orqanizmlər tərəfindən udulur və bütün qida zənciri boyunca dövr edir. Azot birləşmələri gübrə istehsal edən fabriklərdə də alınır. Bu gübrələr kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığını əldə etməyə kömək edir. Azot birləşmələri bir müddət sonra başqa mikroorqanizmlərin fəaliyyəti nəticəsində parçalanaraq atmosfərə qaydır.

Biosferdə mineral maddələrin başqa çox saylı dövrələri də mövcuddur. Onlardan hər biri Yerdə həyatın çox zərif balansını saxlamaqdan ötrü öz əhəmiyyətli rolunu oynayır.

Iqlim

Bütün dünyada həyatın mövcudluğuna təsir göstərən global sistem – meteoroloji sistemdir. O, iqlim şəraitinin müxtəlifliyini müəyyən edir. Bu sistemin hərəkətverici qüvvəsi də günəş enerjisi, Günəşin istiliyidir. Burada okeanda toplanan və gün ərzində okeandan və qitələrin səthindən əks olunan istiliyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu enerji sayəsində hava qızır, genişlənərək yüngülləşir və yuxarı qalxır. Soyumuş hava isə aşağı enərək isti havanın yerini tutur. Havanın bu cür yerdəyişməsi atmosferdə yüksək və alçaq təzyiq sahələrinin və çox mürekkəb atmosfer sirkulyasiyasının, yəni küləklərin yaranmasına səbəb olur. Okeanların və qitələrin atmosfer sirkulyasiyasına təsirinin müxtəlifliyi, qitələrin müxtəlif şəkildə yerləşməsi dünyanın müxtəlif yerlərində eyni coğrafi enliklərdə hava və iqlim şəraitinin bir-birindən fərqli olmasını izah etməyə imkan verir.

Yerin iqlimi həmişə eyni cür olmamışdır. Son 1,6 milyon il ərzində Yer kürəsi bir neçə dəfə buzlaşma dövrünü yaşamalı olmuşdur. Soyuq havanın uzun müddət davam etməsi Avropa və Şimali Amerikanın yüksək enliklərində daimi buz qatının yaranması ilə nəticələnmişdir. Biz temperaturun yüksək olduğu buzlaşmalararası dövrdə yaşayırıq. Halbuki daha qədim dövrlərdə Yerdə iqlim şəraiti daha isti, okeanların səviyyəsi daha yüksək olub, dayaz tropik dənizlər geniş qitə ərazilərini örtürdü.

İqlimin bu global dəyişmələrini törədən əsas səbəbləri biz hələ dəqiq bilmirik. Yer qabığına təşkil edən müxtəlif tavanların hərəkəti nəticəsində materiklərin Yerin səthində dreyf etməsi bu gün yaxşı məlumdur. Bu tavanlar

Yerin ərimiş daxili qatının səthində üzürlər. Onlar Yerin dərinliyindən qalxan yeni maddələrlə bir kənarından dolur, digər kənarından isə başqa plitənin altına sürüşərək və yerin dərinliklərinə bataraq yenidən əriyirlər. Ümumi mənzərə okeanların və materiklərin altı ilə yavaş hərəkət edən konveyer lentini bizə xatırladır.

Geoloji zaman miqyasında materiklərin yerdəyişməsi son dərəcə heyvətləndiricidir. Şimali və Cənubi Amerika qərbbə doğru ildə 1-2 sm sürətlə hərəkət edir. Məhz buna görə onların bütün qərb kənarı xalça kimi “qırışaraq” yüksək dağların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Afrika, Cənubi Amerika, Antraktida, Hindistan və Avstraliya nə vaxtsa bir böyük qitə təşkil edirdilər, lakin bu qitə parçalandı və onun ayrı-ayrı hissələri şimala doğru hərəkət etməyə başladılar. Hindistan Asiya ilə “toqquşaraq” nəticədə Himalay dağları əmələ gəldi. Eynilə Afrika Avropaya doğru “üzərək” Alp dağlarını ucaltdı. Materiklərin bu hərəkəti quru və okeanların qarşılıqlı duruşunu, okeanlarda suyun hərəkət istiqamətlərini dəyişdi və artıq bu hadisə iqlimin müxtəlifliyinə gətirib çıxarmalı idi.

Ola bilsin ki, atmosfer sirkulyasiyasının və iqlim şəraitinin bir neçə müxtəlif sabit tipi mövcuddur və bu sistem qurunun, okean cərəyanlarının və ya başqa amillərin vəziyyətindən asılı olaraq birindən digərinə tez keçmək qabiliyyətindədir. Biz indi atmosfer sirkulyasiyasının daha mürəkkəb kompyuter modellərini yaratmağa nail olsaq da, onun haqqında kifayət qədər biliyə malik deyilik. Ona görə də iqlimin keçmişdə hansı səbəbdən dəyişdiyini və gələcəkdə onun necə olacağını söyləmək çətindir.

Biosferdə həyat

Həyatın təkamülünə biosferdə baş verən hadisələr də şübhəsiz təsir göstərmişdir. Qazıntı halında tapılan “səlnamələr”də biz dinozavrların yaşadığı dövrə son qoymuş nəhəng təbii ekoloji fəlakətlərin izlərinə rast gəlirik. Bu qədər növlərin sürətlə məhv olmasına gətirib çıxarmış səbəbləri biz dəqiq bilmirik. Bu ola bilsin ki, nəhəng meteoritin Yerlə toqquşması səbəbindən atmosfərə külli-miqdarda tozun atılmasının törətdiyi qəfil soyuma və ya hansısa başqa səbəbdən iqlimdə baş verən dəyişikliklər olmuşdur. Bu cür şəraitdə bədənlərinin temperaturunu tənzimləyə bilməyən nəhəng sürünənlər məhvə məhkum olduğu halda, yeni təkamül qolunun başlanğıcını qoymuş bapbalaca məməlilər bədənlərində istiliyi saxlamaq qabiliyyətləri sayəsində artaraq, böyük növ müxtəlifliklərinin yaranmasına təkan verdilər və bununla da Yerdə heyvanların müasir populyasiyalarını yaratdılar. Yerdə milyon illər ərzində bir çox növlər məhv olmuş, onların yerinə başqaları gəlmişdir. Lakin bu proseslər adətən, tədrici və yavaş baş verirdi. Bir qrupa daxil olan növlər çox tez yaranıb və təkamül etdiyi və yeni yaşayış yerlərini məskunlaşdırdığı halda, digər növlər müəyyən əraziləri səmərəli şəkildə mənimsəyir, lakin eyni zamanda praktiki olaraq dəyişilmədən qalırdılar. Belə ki, ibtidai su heyvanı olan çanaqlı braxiopida - *Lingula* 400 milyon il əvvəl yaranmışdır. Mərcanların bəzi yayılmış növləri artıq 20 milyon ildir mövcuddur, yaşı iki milyondan çox olan mərcan riflərinin tərkibində isə çoxlu sayda canlılar vardır. Bu sübut edir ki, başqa yerlərdə dəyişikliklərə baxmayaraq, tropik dənizlərdə şərait uzun vaxt ərzində sabit qalmışdır.

Təkamülün bu uzun prosesi nəticəsində qitələri, okeanları və planetimizin hər yerində topa-topa səpələnmiş adaları başdan-başa xalı kimi örtən növlərin bu zəngin dünyası və ekosistemlər yaranmışdır. Belə ki, təkcə böcəklərin yer kürəsində 350 mindən çox növü mövcuddur. Tropik meşədə təkcə bir ağac növü 120 böcək növünə sığınacaq vermək imkanındadır. Bu növlərdən yarısı yalnız bu ağac növündə yaşaya bilir. Əgər bir ağacda yaşayan və onun resursları ilə dolanan həşəratların, bitkilərin, heyvanların və mikrobların bütün başqa növlərini və meşədəki ağacların böyük müxtəlifliyini də nəzərə alsaq, onda yalnız tropik meşələrdə növlərin sayı milyondan çox olacaqdır. Bütün yer kürəsində isə ola bilsin ki, bütün növlərin sayı 30 milyona qədərdir.

Hər bir növ tərkibində olduğu ekosistemdə müəyyən rol oynayır. Belə ki, tropik orxideyaların və arıların bir çox növləri bir yerdə təkamül etmiş və hər orxideya yalnız bir arı növünün onun çiçəyindən qidalanan və onu tozlandıra biləcək nadir forma əldə etmişdir. Əgər hər hansı bir səbəbdən arının bu növü məhv olarsa, orxideya da həmişəlik yox olacaqdır. Yerdəki əksər bitki və heyvan növləri tropiklərdə yaşayır. Onların çoxu indiyə kimi elmə məlum deyildir və onların sistemin ümumi həyat fəaliyyətində faydalı rolu hələ müəyyən edilməyibdir. Mümkündür ki, onlardan bəziləri təhlükəli zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı sipər rolunu oynayır, bəzilərinin tərkibində tibbi baxımdan əhəmiyyət kəsb edən kimyəvi birləşmələr var və ya kənd təsərrüfatı bitkilərinə gen mühəndisliyi vasitəsilə verilə biləcək başqa dəyərli xassələrə malikdirlər. Elm yalnız indi gen resurslarının bu nəhəng təbii xəzinəsindən fayda götürməyə başlamışdır.

Təbiətdə növlərin böyük müxtəlifliyi təbii ekosistemlərə zəngin və məhsuldar olmaq imkanı verən

amillərdən biridir. Hətta kənd təsərrüfatı istehsalının ən çox inkişaf etmiş sistemləri belə hələ də ən yaxşı təbii sistemlərin sabitliyindən və məhsuldarlığından geri qalır. Bu dinamik sabitlik ekosistemlərdə komponentlərin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirinin yüksək səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Təbii sistemlərin ən müxtəlif səviyyələrində özünü göstərən mürəkkəbliyi az qala ağılasığmaz görünür. Gen maddələrini təşkil edən molekullar öz kimyəvi strukturlarında külli miqdarda informasiya saxlamaq qabiliyyətindədirlər. Onunla müqayisədə bizim elektron-hesablayıcı texnikamız yekəpər və primitiv görünür. Elm yalnız indi səmərəlilik və yığcamlıq möcüzəsi olan - ən bəsit hüceyrənin əsaslandığı kimyəvi texnologiyaların sirrini açmağa başlamışdır. Biz həmçinin orqanizmlərarası kimyəvi kommunikasiyaların mürəkkəb sitemini dərk etməyə başlamışıq. Bizim iybilmə qabiliyyətimiz olduqca zəifdir, biz yalnız kəskin iyləri hiss edə bilirik. Lakin əksər başqa orqanizmlər onları əhatə edən mühitdə onlara harada, nə vaxt və kiminlə nəsil verməyi, harada yaşamağı, hansı təhlükədən qaçmağı işarə edən kimyəvi siqnallara reaksiya göstərirlər. Bitki kimyəvi maddələr vasitəsilə başqa növlərlə, məsələn, rəqiblərinə yanında böyüməsinə mane olmaqla və ya otyeyən heyvanlarda və həşəratlarda mədəbağırsaq pozğunluğu törətməklə, əsil kimyəvi müharibə aparmaq qabiliyyətindədir. Ətraf mühitə kimyəvi maddələr atmaqla bizim bu mürəkkəb kimyəvi sistemlərdə yaratdığımız xaosu təsəvvür etmək olduqca çətindir.

Bizim xüsusi cihazsız görə bilmədiyimiz mikroblar ətraf mühitdə daha bir mürəkkəb yarımsistem yaradırlar. İstənilən mühitdə bakteriyalar vardır. Onlara havada, bizim dərimizdə və istənilən səthdə rast gəlmək mümkündür. Təbiət onlarsız mövcud ola bilməzdi, çünki onlar

üzvi maddələri digər canlı orqanizmlərin mənimsəyə bildiyi qeyri-üzvi tərkib hissələrə kimi parçalayırlar. Mikrob-larsız maddələrin dövrünü tam olmazdı. Ətraf ölü maddə-lərlə dolar və həyat ilkin “xam” maddənin olmaması səbə-bindən, əvvəl-axır məhv olardı. Mikroblar istənilən üzvi maddəni onu təşkil edən elementlərə parçalamaq qabiliy-yətinə malik olduğundan, başqa canlı orqanizmlər, vaxtın-dan əvvəl parçalanmağa məruz qalmamaqdan ötrü onlara qarşı müdafiə sistemi qurmağa məcburdurlar. Əksər yolu-xucu xəstəliklər – orqanizmlə onu vaxtından əvvəl parçal-amağa cəhd edən hansısa mikrobun mübarizəsindən ibar-ətdir. Canlı varlıqlarla “qarşılıqlı faydalı” münasibətdə olan çoxlu sayda mikroblar da mövcuddur (məsələn, ba-ğırsaqda yaşayan həzm prosesinə yardım edən mikroblar və s.). Beləliklə, biz daim bizi əhatə edən və daxilimizdə olan bakteriyalar və başqa mikroorqanizmlərlə aramızdakı zərif müvazinəti saxlamağa cəhd edirik. Təbiətdə istənilən orqanizm də bunu edir. Bu istənilən ekosistemin quruluşu-nun çox da mürəkkəb olmayan tərəflərindən birinə nümun-ədir.

Ali orqanizmlər, yəni bizi əhatə edən bitkilər və heyvanlar, biosferdə mürəkkəbliyin növbəti səviyyəsini təşkil edirlər. Onlardan hər biri özünün təkrarolunmaz xas-sələri və imkanları ilə səciyyələnir. Yosunların bəzi növ-ləri qaynar su mənbələrində, digərləri buz kristalları ara-sında, üçüncülər isə çılpaq qayalıqlarda kvarts kristalları arasında yaşaya bilirlər. Bir yerdə yaşamağa uyğunlaşmış göbələk və yosunlardan ibarət olan şibyələr çılpaq qayaların səthində və ya digər olduqca əlverişsiz şəraitdə yaşayır və inkişaf edirlər: yosun hüceyrələri qida verir, göbələk lifləri müdafiəni təşkil edirlər. Zürafənin əldə etdiyi forma ona Afrikanın başqa otlayan heyvanlarının ağzının çatmadığı ən yüksək budaqlardan yarpaqları

qopartmağa imkan verir. Miqrasiya edən kəpənəklərin bir illik miqrasiyası zamanı bir-neçə nəsil bir-birini əvəz edir, lakin növbəti nəsil bir neçə min kilometr məsafə qət etdikdən sonra yenə əcdadlarının bir il əvvəl yaşadığı həmin ağacın üzərinə qayıdırlar. Görəsən onların uçuşunu bu cür dəqiqliklə istiqamətləndirən bu nə fitri kompasdır? Bu planetdə canlı aləmə məxsus olan zənginlik və müxtəlifliyin həddləri yoxdur.

Lakin canlılardan heç biri təcrid edilmiş halda yaşamır. Hər bir növ başqa növlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə yaşayaraq, ətrafımızda müşahidə etdiyimiz çoxlu sayda qruplar yaradırlar. Meşədə ağaclar, kollar, otlar, qıjıkimilər, mamırlar, göbəklər yetişir, iri heyvanlar, quşlar, sürünənlər, yağış qurdları və başqa orqanizmlər yaşayırlar. Bu növlərdən bir çoxu ayrılıqda yaşaya bilməzdi. Məhz onların birgəyaşayışı meşəni təşkil edir. Lakin meşə onu təşkil edən çoxlu sayda növlərin birgə yaşaması deyil, daha böyük anlayışdır. Onlar hamısı birgə ekosistem adlanan strukturu yaradır. Ekosistem məkan və zaman daxilində mövcuddur. Onun tərkibinə təkcə orqanizmlər deyil, onları mürəkkəb zəncir kimi bir-birinə bağlayan proseslər və dövrənlər də daxildir. Canlı bədən orqan və hüceyrələrin sadəcə yığını deyil, qanın hərəkəti və maddələr mübadiləsi, sinir impulslarının və hormonların ötürülməsi sayəsində birləşmiş sistemdən ibarət olduğu kimi, ekosistemdəki canlılar da bitkilər tərəfindən udulan və qida zənciri vasitəsi ilə digər canlılara ötürülən enerji, həmçinin su və qida maddələrinin dövrəni, növlərin nisbətini müəyyən edən əlaqələr vasitəsilə vəhdətli dinamik balanslaşdırılmış funksional sistemdə birləşmişlər.

Bioloji sistemin daxilində nəzarət genetik nəzarətlə ətraf mühitin birgə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilir. Bitkilər, onların morfoloji əlamətlərini – hündürlüyünü,

budaqlarının quruluşunu və s. müəyyən edən genetik koda malikdirlər. Lakin bu kod ətraf mühitdən daxil olan informasiya nəticəsində dəyişə bilər. Əgər bitki başqa bitkilər tərəfindən sıxışdırılırsa, o adi vəziyyətdən daha yüksəyə boy atar; əgər o, açıq və küləkdöyən yerdə böyüyürsə, onun boy atması ləngiyər və o, “alçaqboy” qalar. Analoji proseslər ekosistemdə də baş verir; təbii seçmə nəticəsində müəyyən ərazidə məskunlaşmış növlər, elə həmin ətraf mühit şəraitinə genetik baxımdan uyğunlaşmış növlərdir. Onlar da öz növbəsində bu şəraiti dəyişməklə, aralarında başqa növlərin məskunlaşmasına da imkan yarada bilərlər. Ətraf mühit də müəyyən genetik dəyişikliklərin seçilməsinə səbəb olmaqla növlərə təsir göstərə bilər. Beləliklə, bioloji sistemlərdə donub qalmış, inkişaf etməyən heç nə yoxdur. Ona görə ki, hər şey bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, hər şey dəyişə bilər və ya öz ətrafında dəyişikliyə səbəb ola bilər. Bu, bioloji sistemlərin müxtəlifliyini və dinamiki sabitliyini müəyyən edən və saxlayan amillərdən biridir.

Ekosistem nə qədər qədim və inkişaf etmişsə, onun tərkib hissələri bir o qədər qarşılıqlı asılılıqdadır və onlar bir qayda olaraq sistemdən kənarda yaşamaq qabiliyyətinə deyillər. Eyni şeyi biz istənilən mürəkkəb mexanizmdə, məsələn, avtomobildə, görürük. Avtomobilin bütün hissələri birgə işləyir və eyni dərəcədə olmasa da bir-birindən asılıdır. Avtomobilin üstünü götürsək və onun xarici görünüşü kəskin şəkildə dəyişəcək, lakin bu onun işinə təsir etməyəcək. Yanacaqölçəni kəssək, avtomobili uzun müddət istismar etmək çətinləşsə də, yenə əvvəlki kimi hərəkət edəcək. Bu dəfə yanacağın ötürülmə sistemini qapasaq, avtomobil dayanacaq. Ekosistemdə də vəziyyət bu cürdür. Müxtəlif növlər sistem üçün bütövlükdə bu və ya digər də-

rəcədə əhəmiyyətlidir, lakin hansı növlərin sistem üçün daha əhəmiyyətli olması həmişə aşkar deyildir.

Alimlər bir neçə yüzilliklər ərzində növlərin səciyyəvi cəhətlərini tədqiq etmişlər, yalnız son on illiklərdə onlar ekosistemlərə funksional vahid kimi diqqət yetirməyə başlamışlar və bununla belə biz yenə də onları axıra kimi dərk edə bilməmişik. Onlar o qədər mürəkkəbdirlər ki, onların sirrinin açılmasından ötrü çoxsaylı tədqiqatçıların çox illik araşdırması tələb olunur.

Bu hələ problemin hamısı deyil. Mürəkkəb ekosistemlər okeanları və qitələri əhatə edən maddələrin iri miqyaslı yerdəyişməsi və növlərin miqrasiyasından ibarət qarşılıqlı əlaqənin daha böyük sistemi vasitəsi ilə bir-birinə bağlıdırlar. Bunlar hamısı son nəticədə biosferin qlobal sistemində birləşmişlər.

Biosfer öz xüsusi mexanizmləri vasitəsilə tənzim olunur. Onların bəziləri yuxarıda xatırlandı. Biosfer də istənilən ekosistem və ya istənilən orqanizm kimi özünü tənzimləyən mürəkkəb sistemdir. O, aşağı temperaturu müəyyən hədudlarda saxlayır, enerji və maddələrin dövrənini təmin edir və həmçinin istənilən orqanizm kimi öz tullantılarını emal edir və ya özündən kənarlaşdırır. Bəzi alimlər biosferə orqanizm kimi baxmağı və ona yunanların sitayiş etdiyi yer ilahəsi “Geyanın” adının verilməsini təklif etmişlər. Bu onu bir daha sübut edir ki, çox insanlar bizim planetlə qarşılıqlı əlaqəmizin ruhani tərəfləri ətrafında düşünməyə başlamışlar.

Bütün hallarda, molekulyar səviyyə sistemindən tutmuş, orqanizm və ekosistem səviyyəsini əhatə etməklə, bizim biosfer adlandırdığımız planetar səviyyə sisteminə kimi, bu mürəkkəb struktur son dərəcə valehedici olsa da, bizim yaxşı tanıdığımız insan bədəni kimi zərifdir. Həzrət Bəhaullah yazır:

Dünyaya müxtəlif mərzələrə mübtəla olmuş, sağalması onu təşkil edən hissələrin tarazlaşdırılmasından asılı olan insan bədəni kimi bax¹⁵.

Biz tibb elmini inkişaf etdirdik ki, insan orqanizmini öyrənək və onun sağlamlığını qorumağı bacaraq; eynilə biz biosferin sirrlərini öyrənməyə qabil olan ətraf mühit haqda elmi də inkişaf etdirməliyik ki, onu dağılmaqdan qoruyaq.

III. BƏŞƏRİYYƏT BIOSFER DAXİLİNDƏ

Kainatda bizim yerimiz haradadır? Bu, yüz illiklər ərzində din və fəlsəfənin, son zamanlar isə elmin, cavabını tapmaq istədiyi əbədi suallardan biridir. Bu həmçinin hər yeni nəslin özünə verdiyi sualdır və bir nəsli qane edən cavab, ondan sonra gələn nəsli adətən razı salmır. Bu qismən onunla izah olunur ki, bizim insan aləmini, insan təbiətini dərkimiz daim dəyişir; bu səhrada hərəkət edən qum təpəsinə bənzəyir, bizim insan haqqında anlayışımız dövrün hakim ideyalarının və etiqadlarının (onlardan hər biri mürəkkəb insan təbiətinin hansısa cəhətini daha çox qabardır) təsiri altında gah bu, gah da başqa tərəfə doğru yerini dəyişir.

İnsan varlığının daha yaxşı görünən cəhəti onun fiziki varlığıdır. İnsan bədəni, heyvan bədəni kimi təbiət qanunlarına tabedir: o da hava, su və qidaya ehtiyac duyur, o yalnız müəyyən xarici şərait daxilində yaşaya bilər, o həmçinin öz istəklərini və arzularını ödəməlidir. Gedonist üçün bədən bu istəklərinin təmin edilməsi – hər şeydən yüksəkdə durur.

Bu gün bir çoxları insan və heyvan arasında bu ümumi cəhətlərə bizim davranışımızı müəyyən edən amil kimi baxırlar. Onlar heyvanları təbiətinə görə təcavüzkar varlıqlar hesab edərək, belə bir nəticə çıxarırlar ki, müasir cəmiyyət üçün səciyyəvi olan təcavüzkarlıq və ziddiyyət insanın təbiətinə yaradıldığı andan qoyulubdur. Əslində bu sadəcə olaraq, heyvanlar aləmindəki təcavüzkarlığın təbiətinin düzgün dərk edilməməsidir. Heyvanların təcavüzkarlığı – praktiki olaraq həmişə müdafiə mexanizminin təzahürü, qida əldə etməyin zəruri şərti, populyasiyanın sax-

lanmasına və ya cütləşmək üçün ən güclü fərdlərin seçilməsinə xidmət edən anadangəlmə instinktdir. İnsan dünyasında müşahidə edilən məqsədsiz, kollektiv özünəqəsd təcavüzkarlığı heyvanlar aləmi üçün səciyyəvi deyildir. Ola bilsin ki, nə vaxtsa, həyat uğrunda mübarizədə insanlar tərəfindən təcavüzkarlıqdan istifadə olunmuşdur. Lakin bu gün biz mübarizə və rəqabət aparmadan öz fiziki tələblərimizi ödəməkdən ötrü geniş texniki imkanlara malikik. Həzrət Əbdül-Bəha buyurur:

*Ali Qüvvənin köməkliliyi ilə insan təbiət dünyasının hakimiyyətindən qurtulur; nə qədər ki, insan təbiətin əsiri-ridir, o, vəhşi heyvandan başqa bir şey deyildir, o yalnız yaşamaq uğrunda mübarizə aparır, o təbiətin bu sarsılmaz qanununa tabedir*¹⁶.

Bu o deməkdir ki, insanın təcavüzkarlığı onun təbiətindən deyil, xarici şəraitin və tərbiyənin təsiri altında törəyir və onu dəyişmək mümkündür. Bizdə heyvani başlanğıc, zənn etdiyimizdən qat-qat azdır. Bizim fiziki təbiətimiz haqqında bu yalnız təsəvvürün aradan qaldırılması dünyada möhkəm sülhün qurulmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu haqda Uca Ədalət Evinin 1985 –ci ildə dünya xalqlarına ünvanlanmış “ Ümumi Sülhün Vədi” adını almış müraciətində deyilir:

Həyatımızın bütün sahələrində – sosial, iqtisadi və dini – təcavüzkarlıq və dözümsüzlük o dərəcədə kök salıb ki, bir çoxları elə düşünür ki, bu qüsurlar sanki insana əzəldən məxsusdur və bu səbəbdən o düzəlməzdir. Bu cür baxışlar geniş yayıldıqca, insanları ayıran uçurum da bir o qədər çox dərinləşir. Bir tərəfdən dünyanın bütün xalqları sülh və əmin-amanlığın hər yerdə bərqərar olmasını istəyir, öz həyatlarından ötrü üzücü qorxu hissindən qurtulmağı arzulayır, digər tərəfdən isə biz insanın islah olunmaz egoist və zalım olmasına və bununla da tərəqqi-

pəpvər və sülhsevər, eyni zamanda sahibkarlıq və yaradıcılıq azadlığının əməkdaşlıq və qarşılıqlı kömək əsasında həyata keçirildiyi dinamik və harmonik cəmiyyət yaratmaq qabiliyyətində olmaması iddiasına inanırıq.

...Bu köklü ziddiyyəti nəzərə alaraq bizi tarixi dalana gətirib çıxarmış insan təbiəti haqqında mənfi təsəvvürlər yenidən qiymətləndirilməyə məruz qalmalıdır. Bu məsələyə obyektiv yanaşanda aydın olur ki, adı çəkilən qüsurlar insanın ruhani təbiətini əks etdirmir, əksinə onlar onu təhrif edir¹⁷.

İnsan təbiətinə heyvanlarda müşahidə edilməyən bəzi göstəricilər, məsələn, intellekt və ya rəşional təfəkkür qabiliyyəti xasdır. Keçmiş nəsillərin kollektiv təcrübəsinin təhsil sistemi vasitəsilə toplanması, gələcəyi proqnozlaşdırma qabiliyyəti və mücərrəd anlayışlarla təhlil etmək - bütün bunlar bizim təkamülümüzün tamamilə yeni mexanizmini təmin edir. Heyvanların davranışını bütöün ana-dangəlmə instinktlər və bütün həyatı boyu qazandığı son dərəcə məhdud təcrübə müəyyən edir. Bunun əksinə olaraq insan öz sosisumunda məqbul sayılan və gənc nəsle tərbiyə və təhsil sistemi vasitəsilə ötürölən davranışlar içərisindən istənilən modeli seçməkdə azaddır. Təcavüzkarlıq insan təbiətini təyin edən cəhət sayılmır. O, yalnız insanın müəyyən şəraitlərlə bacarmaması səbəbindən yaranan həyəcanın təzahürünün mümkün yollarından biridir.

İnsanın intellektual qabiliyyəti və onun təcəssümü olan elm – sivilizasiyanı, yəni bu anlayış altında maddi, sosial və mədəni tərəqqi baxımından başa düşölən hər bir şeyi törədir. Bəşəriyyətin əsas sosial və intellektual məqsədi – sivilizasiyanın inkişaf etdirilməsidir. Biz təbiət qanunlarını dərk edərək onları özümüzə tabe etmişik, onlardan öz məqsədlərimizdən ötrü istifadə etməyi öyrənməklə öz fəaliyyətimizin səmərəliliyini artırmışıq ki, bu da bizi

tədricən yaşamaq uğrunda mübarizə aparmaq zəruriyyətinə azad etmişdir. Başqa işlərlə məşğul olmaqdan ötrü bizdə çoxlu vaxt yaranmışdı ki, bu da bizim sosial integrasiyamızın miqyasını və intensivliyini artıran stimullaşdırıcı mexanizmlərin yaranmasına kömək etmişdir.

Lakin tarix sübut edir ki, bioloji və intellektual cəhətlər insan mahiyyətini tükəndirmir. Üçüncü, daha bir ölçü – bizə təbiət dünyası üzərində yüksəlməyə imkan verən ruhani ölçü də vardır. Maddi tələbatların ödənilməsi və hətta intellektual həyat insanı heç vaxt tam xoşbəxt etməmişdir, çünki insanın daxilinə özündən kənarda olana müraciət etmək, məhdud insan reallığını aşmaq və mütləq reallığa yaxınlaşmaq, bizim Ali Xaliq – bütün varlıqların Mənbəyi adlandırdığımız Gözəgörünməz Varlığı dərk etmək kimi dərin ehtiyac hissi qoyulmuşdur. Bu ruhani tələbatların təzahürü bütün insan mədəniyyətlərində özünü göstərir və o, dinin tarixi də bəşəriyyətin öz tarixi kimi qədimdir. Həqiqətən, bizim tariximizin ilk səhifələri dinin tarixidir.

Bəşəriyyətin sosial təkamülünün ilk mərhələlərində ruhani tələblər, bir qayda olaraq, fiziki sağqalma probleminə tabe edilmişdi. Cəmiyyət böyüdükcə və inkişaf etdikcə ümumi dəyərlərə və mənəvi özümlü yarıdan daha dərin ruhani əsas ehtiyac yarandı. Bu əsas olmadan artıq sabit sosial münasibətlər mümkün deyildi. Xeyir və şər, mükafat və cəza, qanunun aliliyi anlayışları, “başqaları ilə səninlə necə davranmağı arzuladığın kimi davran” qaydası cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil etmişdir. Sonralar insana məhəbbət, mərhəmət, şəxsi istəklərin Allah iradəsinə və ya cəmiyyətin maraqlarına tabe edilməsi kimi dəyərlər cəmiyyətdə bərqərar oldu.

Sivilizasiyanın tərəqqisini müəyyən edən bu sosial aspektlərlə yanaşı, dində həmişə insanın ruhani inkişafı, öz

nəfsinə qalib gəlmək və özünün “mən” anlayışını üstələmək və mənəvi əsaslarla bağlı fərdi aspektlər də olmuşdur. Din insana “müqəddəs həyata”, “xilasa” gedən yolu göstərmiş, onu bir qayda olaraq özünüməhdudlaşdırma və xeyirxahlıqlara yiyələnmək vasitəsilə əldə edilən və axirət dünyasında fərah və şadlıq vəd edən özünütəkmilləşdirməyə çağırmışdır. Bu anlayışların bütün dövrlər və mədəniyyətlər üçün universallığı sübut edir ki, ifadəsinin konkret formalarında son dərəcə müxtəlif olmasına baxmayaraq, insanın fitrətinə əzəldən ruhani başlanğıc qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, hər bir insanın dünyaya gəlməsi ilə, görünür, özünü ali “İlahi” reallığı (hansı ki, onu tanımaq və sevmək bizim borcumuzdur) əks etdirən keyfiyyətlərin inkişafında göstərən, ruhani təkamülü prosesi başlayır. Bir çox mədəniyyətlərdə din və ya cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş yüksək ruhani ideal əksər insanlar üçün əlçatmaz hesab olunurdu. Adətən, ruhanilər və ya rahiblər sinifi daha yüksək ruhani inkişaf səviyyəsinə çatmağa can atır, sadə insanlardan isə bu tələb olunmurdu.

Sosial təkamül

İnsan cəmiyyətinin ilkin özəyi ailə olmuşdur. Çünki insan övladının yektinlik yaşına çatana kimi uzun müddət böyüklərin himayəsinə ehtiyacı vardır. Dil və mədəniyyətin inkişafı ailələrin qəbilələrdə birləşməsinə səbəb oldu. Bu da geniş ərazilərdə insanlara daha yaxşı müdafiə olunmağa və birgə qida əldə etməyə imkan verdi. Sivilizasiyanın inkişafı və “qanun” və “dövlət” kimi anlayışların ortaya çıxması, daha mürəkkəb sosial sistemin – feodal şəhərlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Bəzi etnik qruplar çoxsaylı və qüdrətli idilər və bu da onlara qonşu xalqları özlərinə tabe etmək və geniş imperiyalar yaratmaq imkanı verirdi. İnsan fəaliyyətinin integrasiyası, ictimai təsisatların yaranması və fərdin maraqlarının daim böyüyən solumun maraqlarına tabe edilməsi müasir milli dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi.

Sosial integrasiya proseslərinin dərinləşməsinin hər mərhələsi cəmiyyətin təşkili prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal texnologiyalarında və resursların paylanmasıda dəyişikliklərin getməsi, hakimiyyət strukturlarının islahatı ilə müşayiət olunurdu. Köhnə sosial strukturların dağıldığı və öz yerini təzəsinə verdiyi keçid dövrlər xaos və sosial sarsıntılar dövrü idi. Bu gün biz bütün bəşəriyyətin vahid sistem kimi tanınmasının zəruriliyinin daha aşkar göründüyü dəyişikliklərin məhz belə dövrünü yaşayırıq.

Oxşar proseslər təbiətdə də baş verə bilər. Təsəvvürümüzə okeanda səpələnmiş adalardan ibarət arxipelaq gətirək. Bu adalar ora təsadüfən düşmüş və təkamül prosesində hər bir adanın yerli şəraitinə tədricən uyğunlaşmış müxtəlif bitki və heyvan növləri tərəfindən məskunlaşmış

dır. İndi təsəvvür edək ki, iqlimin kəskin dəyişməsi və ya geoloji kataklizmlər səbəbindən qurunun qalxması və ya əksinə su səviyyəsinin aşağı düşməsi baş verir və adalar bir massivdə birləşməli olurlar. Növləri əvvəllər bir-birindən ayıran fiziki maneələr itir və bir adanın heyvan və bitki növləri qonşu adanın ərazisinə daxil olmağa və burada məskunlaşmış növlərlə rəqabət aparmağa başlayırlar. Bu cür şəraitdə xaos və qarışıqlığın olması zəruridir. Nə vaxtsa ətrafdakı soxulcanlarla qidalanan bir növdən olan quşlar, qəflətən yanlarında həmin soxulcanlarla qidalanmağa başlayan başqa növdən olan quşları görürlər. Bu şəraitdə hadisələrin bir neçə sonluğunu görmək mümkündür. Birinci variantda, daha güclü və yaxşı uyğunlaşmış növ digərini sıxışdırır və sonuncunun nəslə tədricən kəsilir. İkinci variantda rəqabət aparan növlər təkamül prosesində müəyyən kompromisə nail olurlar. Belə ki, bir növ səhər qidalanır, digəri axşam və ya biri qırmızı soxulcanlarla, digəri isə qəhvəyi soxulcanlarla qidalanır. Nəhayət, genişləmiş ümumi ərazidə yaşayan bütün növlərin daxil olduğu yeni balanslaşdırılmış sistem yaranır.

İnsan cəmiyyətində indi oxşar proseslər baş verməkdədir. Elm və texnikanın son nailiyyətləri insan cəmiyyətini parçalayan fiziki baryerləri məhv etmişdir. Müasir nəqliyyat və rabitə vasitələri müxtəlif irq və mədəniyyətlərdən olan insanlara əvvəllər görünməmiş miqyasda - bütün planet miqyasında qarışmaq imkanı yaratmışdır. Əvvəllər təcrid olunmuş sosial vahidlər - bir-birindən fərqli şəraitlərdə inkişaf edən insan birlikləri, mədəni sosismlər və ictimai sistemlər çox kəskin seçim qarşısında qoyulmuşlar: ya yeni şəraitə uyğunlaşmalı, ya da yox olmalı. Təbiətdə təbii müvazinətin pozulması çox vaxt sürətlə artan növlərin, məsələn, alaq otlarının çoxalmasına şərait yaratdığı kimi, insan cəmiyyətində də ictimai dağılma bəzi

sosial sistemlərin, məsələn, global sarsıntılar dövründə planetin hər yerində özünə yer tapmış kommunizmin və ya “amerika istehlak cəmiyyətinin” yayılması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu keçid dövrünün xaosu bütün dünyanı vahid və tam sistemə çevirəcək yeni strukturlar yaranmayana və yeni müvazinət təşəkkül tapmayana qədər davam edəcəkdir.

İndiyənə kimi, sivilisasiyanın tərəqqisi ilk növbədə bəşəriyyətin öz intellektual enerjisi hesabına həyata keçirilmişdir. Bu dövr ərzində insanın bioloji təkamülü minimal olmuşdur. Müasir tibb elmi insanlar arasında təbii bioloji seçmənin qarşısını almışdır. İndi insanlar fiziki şücaətlərinə görə deyil, intellektual keyfiyyətlərinə və ünsiyyət etmə qabiliyyətlərinə görə dəyərləndirilir.

Əhali problemi

Bu çətin keçid dövrünün xüsusiyyətlərindən biri də planet əhalisinin olduqca sürətlə artmasıdır. XX əsrin əvvəlində 1,5 milyarda, ikinci dünya müharibəsindən sonra 3 milyarda, 80-ci illərin sonlarında 5 milyarda (XXI əsrin əvvəllərində 6 milyard) çatmış Yer kürəsinin əhalisi sürətlə artmaqda davam edir. Ən optimist proqnozlara görə nisbi sabitlik fazasına çatana kimi əhalinin daha iki dəfə artması gözlənilir. BMT ekspertlərinin hesablamalarına görə bu artım təqribən XXI əsrin ortalarına kimi davam edəcəkdir. Təbii resursların tükənməsi, yoxsulluğun artması, nəhəng meqapolislərin (xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə) yaranması bu demoqrafik partlayışla əlaqələndirilir.

Planetdə ehtiyac hiss etmədən yaşaya biləcək insanların optimal sayı bizə məlum deyildir. Bəzi mütəxəssislərin gümanına görə, biz artıq Yer kürəsinin qeyri-müəyyən zaman ərzində hamını zəruri olanlarla təmin edə biləcək o həddi keçmişik. Yer kürəsi bu qədər əhalinin ehtiyacsız yaşamasını təmin etmək imkanında deyil. Yer kürəsinin “barvermə” qabiliyyətinin müəyyən edilməsi texnika və texnologiyanın ehtimal edilən inkişaf səviyyəsindən və bizim onunla bağlı fəaliyyətimizin məhsuldarlığından asılıdır. Bu günün texnika və texnologiyasından istifadə etməklə bir sıra təbii ehtiyatlara münasibətdə biz artıq kritik həddə bilavasitə yaxınlaşmışıq. Yeni enerji mənbələrinin tapılmasına ümid hələ ki, elmi fantastik arzuya bənzəyir. Bu problem çərçivəsində bu gün ən qorxulu faktor əhalinin mütləq sayı deyildir, məsələ ondadır ki, cəmiyyətin onun sayının artım tempinə uyğun miqyasda ərzaq

ehtiyatını artırmaq, həmçinin daim artmaqda olan əhaliyə təhsil vermək və işlə təmin etmək imkanı yoxdur. Əhalinin son dərəcə güclü artımı problemi ayrı-ayrı ölkələri və regionları əhatə etməklə, göründüyü kimi, qlobal səciyyə daşıyır.

Bu problemin özünün qoyuluşu müasir cəmiyyətdə müvazinətin pozulmasının yalnız simptomudur. Keçmişdə yüksək doğum harada olmasından asılı olmayaraq, yüksək ölüm hesabına tarazlanırdı. Müasir tibb elmi sayəsində ölüm azalmışdır, lakin yüksəlmiş həyat səviyyəsi və sosial təhlükəsizliyin daha yüksək təminatı doğumu da azaltmışdır. Ona görə də yüksək inkişaf etmiş bir sıra ölkələr bu gün əhalinin ya çox aşağı artım tempinə malikdirlər, ya da bu artım demək olar ki, dayanmışdır. Varlı ölkələr səy göstərərək bütün dünyada ölümün səviyyəsini aşağı salan müasir tibbin nailiyyətlərinin tətbiqinə nail olmuşlar. Lakin bu zaman onlar sərvətlərini bölüşmək və dünya ticarətindəki disproporsiyanı aradan götürməklə kasıb ölkələrdə həyat səviyyəsini qaldırmağa maraq göstərməmişlər. Beləliklə, üçüncü dünya ölkələrinin son on illiklərdə inkişafı olduqca əlverişsiz şəraitdə davam etmiş, ölümün azalması fonunda yüksək doğum demoqrafik partlayışı zəruri etmişdir. Yalnız dünyada mövcud ifrat varlılıq və ifrat yoxsulluq arasındakı uçurumun aradan götürülməsinə qlobal yanaşmaqla, ətraf mühit üçün təhlükə yaradan demoqrafik problemin konstruktiv həllini tapmaq mümkündür.

IV. ƏTRAF MÜHİTİN BÖHRANI

Ətraf mühitin böhranı yerli əhəmiyyətli qəzalar ilə başlamışdır. Böyük London dumanı 1952-ci ildə min nəfər insanın həyatına son qoymuşdur. Minamatedə (Yaponiya) civə çirklənməsi yerli balıqçıların ailələrində zəhərlənmələrə səbəb olmuşdu. Su hövzələrinə axıdılmış iri neft ləkələri uzun illər ərzində on kilometrə sahə zolağını çirkləndirir, Temza kimi başqa çaylarda da həyat məhv olur, Kuyabedə olduğu kimi hər yerdə meşələr yanır. Yeni qanunvericilik, böyük məbləğdə pul xərclənmələri və uzun illərin cəhdi bu problemlərdən bəzilərini həll etməyə imkan vermişdir. Londonun havası təmizlənmiş, Temzada yenə qızıl balıq üzməyə başlamış, normaların gözlənilməsi üzərində nəzarətin güclənməsi tankerlərdə və neft quyularında qəzalar nəticəsində vurulan ziyanın miqyasını azaltmağa imkan vermişdir. Çox ciddi olmalarına baxmayaraq, bu problemlərin çoxunu hələ mövcud təşkilatların imkanları hesabına həll etmək mümkündür.

Bununla belə, insanın ətraf mühitə təsirinin tempi və miqyası daim artmaqdadır. Varlı ölkələrin malik olduqları yeni texnika və texnologiyalar, onlara, əhalisinin dünyaya əhalisinin cüzi hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq, bütün planetin təbii sərvətlərindən istifadə etmək və bununla da öz ölkələrində yaşayan əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək imkanı vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq bərpa olunan və bərpa olunmayan bir çox resursların olduqca sürətli istifadəsi və ətraf mühitə, biosferdə toplanaraq onu çirkləndirən, çoxlu sayda tullantıların, o cümlədən sintetik və toksiki maddələrin atılması baş vermişdir. Təəssüflər olsun ki, yüksək inkişaf etmiş ölkələrin ətraf

mühitə göstərdiyi mənfi təsir kasıb ölkələrin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə insanlar yaşamaq uğrunda mübarizə apararaq öz resurslarının onsuz da məhdud olan ehtiyatını amansızcasına istismar edirlər. Əhalinin yüksək artımı bu resursların sürətlə tükənməsinə gətirib çıxarır. Bu gün acından ölmək təhlükəsi ilə üzləşmiş insanın sabahkı gün haqda düşünməsi çox çətinidir.

Təbii resursların istifadəsində bu ikili mənfi tendensiya ona gətirib çıxarır ki, ətraf mühitə düzəldilməsi mümkün olmayan və ölçüləri daim artaraq biosfer səviyyəsinə qədər çatan ziyan vurulur. Bizim su və hava hövzələrinin hədsiz-hüduzsuz olması haqda sadələvhəzsinə düşündüyümüz dövrlər çoxdan keçmişdir. Bütün canlı varlıqların mövcudluğunun asılı olduğu əsas “həyat təminatı sistemlərində” planetar miqyasda uğursuzluqlar simptomu özünü aşkar göstərməkdədir.

Çox mürəkkəb kompyuter modelləri yaratmağımıza və onları peşəkarlıqla idarə etməyimizə baxmayaraq, biz hələ də dünya sistemini təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini kifayət qədər yaxşı dərk etmirik və səbəb-nəticə arasında dəqiq əlaqəni qurmaq qabiliyyətində deyilik. Ona görə də problemi həll etməyin hər hansı konkret yollarını təklif etmək asan deyildir. Alimlər planetdə gələcəkdə baş verəcək dəyişiklikləri qabaqcadan xəbərdarlıq edirlər, lakin bu dəyişikliklər bir çox hallarda artıq baş verməkdədir. Lakin biz bu dəyişikliklərin hansı temple inkişaf edəcəyini və hansı nəticələr törədəcəyini bilmirik. Səbəb ilə nəticə arasında çox vaxt böyük zaman kəsiyinin olması daha çox narahatçılıq yaradır. Əksər hallarda ətraf mühitə çox illər əvvəl vurulmuş ziyanın nəticəsini biz bu gün müşahidə edirik. Bu gün təbiətə vurduğumuz ziyan, mümkündür ki, özünü qeyri-müəyyən gələcəkdə göstərsin

və hansısa tədbiri onda görmək gec olacaqdır. Çox güman ki, müvazinətin pozulması və çirklənmənin müxtəlif tipləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə ayrı-ayrı hallarda əlverişsiz nəticələri zərərsizləşdirir, digər hallarda isə əksinə onları daha da dərinləşdirir; bu qarşılıqlı əlaqələr bizim tərəfimizdən hələ pis öyrənilmişdir.

Atmosferlə bağlı problemlər

Bu gün, bizim öz gələcəyimiz üçün törətdiyimiz təhlükənin əlamətləri hər yerdə açıq-aşkar görünməkdədir. Şəhərlərdə havanın çirklənməsi daha çox nəzərə çarpır. Ola bilsin ki, qlobal miqyasda bizim gözlərimiz, burun və boğazımız üçün real təhlükə hələ bir o qədər hiss olunmur.

Bizim tənəffüs etdiyimiz havanın tərkibi yerdə həyat şəraitinin yarandığı dövrdən bəri praktiki olaraq dəyişməz qalmışdır. Lakin qədim dövrlərdə orqanizmlərin həyat fəaliyyəti nəticəsində atmosferdən çıxarılaraq, yeraltı qazıntılar şəklində çökdürülmüş karbon qazı, indi bizim sənayemiz tərəfindən yanacaq kimi istifadə olunur. Yeraltı yanacaq ehtiyatlarından – neft, daş kömür, qazdan istifadə o deməkdir ki, karbon yandırılaraq karbon qazı formasında yenidən atmosfərə qaytarılır. Bu qazın ümumi həcmi son 150 il ərzində xeyli artmışdır. Əgər XIX əsrin əvvəllərində onun miqdarı 0,027% təşkil edirdisə, bu göstərici 1983 –cü ildə 0,034%-ə qədər artmışdır. Bu artım davam etməkdədir. Bizim planetin geniş ərazilərində yayılmış sıx tropik və digər meşələrin bitki örtüyünün yandırılması da karbon qazının atmosfərə qaytarılmasında iştirak edir.

Karbon qazının planetin enerji balansına xüsusi təsiri vardır. Yerin səthinə doğru hərəkət edən günəş işığı atmosferdən asanlıqla keçdiyi halda, əks istiqamətdə qayıdan uzun dalğalı istilik enerjisi karbon və digər qazlar tərəfindən qismən tutulub saxlanılır. Bu hadisə elmdə “istixana effekti” adlandırılmışdır. Çünki burada istixana və ya şüşəli eyvanda işə düşən mexanizm, yəni şüşədən

keçən günəş işığının “tələyə” düşməsi səbəbindən otağın qızması hadisəsi özünü göstərir. “İstixana effekti” yaradan qazların atmosferdə daim artması nəticəsində biosferin orta temperaturunun yavaş-yavaş yüksəlməsi hadisəsi baş verir və belə güman edilir ki, 2030-cu ilə kimi bu artım 1,5 və 4,5-5⁰C təşkil edə bilər. Alimlər Yerdə tədricən istiləşmə prosesinin baş verəcəyini artıq çoxdan xəbərdarlıq etmişlər və temperaturun orta göstəricisinin qalxması və qütblərdə buz qalxanlarının sahəyə azalması sübut edir ki, temperaturun bu qalxması həqiqətən baş verir.

Yerdə istiləşmənin nəticəsi nə olacaqdır? Bu yalnız yayın uzun, qışın mülayim keçməsidirmi? Təəssüflər olsun ki, hər şey bizim güman etdiyimiz kimi sadə deyildir və atmosferdə təzahür edən proseslər konkret proqnoz verməkdən ötrü hədsiz dərəcədə mürəkkəbdir. Yalnız bir şey aşkardır – bizi iqlim və havanın dəyişkənliyi gözləyir. Leysanlar zonası qütblərə doğru bir-neçə yüz kilometr irəliləyə bilər. Bəzilərinə yağıntıların hədsiz çox, digərlərində yağıntıların az olduğu ərazilər ortaya çıxa bilər. Belə ki, Afrikanın Saxel və Efiopiya regionunda quraqlığın güclənməsi gözlənilən dəyişikliklərdən biri ola bilər. Bu cür iqlim dəyişmələri kənd təsərrüfatı və insanın başqa fəaliyyətləri üçün ciddi sosial və iqtisadi fəsadlar törədə bilər. Quraqlıqdan başqa tropik siklonların təkrarlığı və onların dağıdıcı gücü, həmçinin başqa xoşagəlməz iqlim hadisələri də arta bilər.

Planetdə istiləşmənin daha bir ciddi nəticəsi olacaqdır: o dünya okeanının səviyyəsinin qalxmasına gətirib çıxaracaqdır. Suyun hansı sürətlə qalxacağı və nə qədər qalxacağı hələ məlum deyildir. İstiləşmənin 1,5⁰C artacağını güman edən daha geniş yayılmış qiymətləndirmələrə görə dünya okeanının səviyyəsi artıq 2030-cu ildə 20 sm-dən 140 sm-ə kimi qalxacaqdır, yəni Yer sakinlərinin indi-

ki nəslinin bir çox nümayəndələri bu hadisənin şahidi olacaqlar. Bəzi proqnozlara görə isə dünya okeanının səviyyəsi XXI əsrin sonuna kimi 4-5 m-ə qədər qalxacaqdır. Son 40 ildə dünya okeanının səviyyəsinin faktiki artımı artıq cihazlar vasitəsilə qeydə alınmışdır. Proqnozlardakı bu cür kəskin fərqlərin səbəbi qütblərdəki buz papaqlarının və dağlardakı buzlaqların əriməsi haqqında informasiyanın kifayət qədər olmamasıdır; biz istinad edə biləcəyimiz təcrübəyə malik deyilik. Lakin dünya okeanında suyun bilavasitə qalxması əsasən dəniz suyu həcmının bilavasitə fiziki genişlənməsi nəticəsində baş verəcəkdir. Suyun temperaturu 4°C artanda, onun həcmi bir qədər genişlənir. Okeanda suyun həcmi o qədər böyükdür ki, temperaturun hətta 1°C artması onun səviyyəsinin xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Biz bu fiziki qanunların təsirini azaltmaqdan ötrü nə isə etmək gücündə deyilik. Bizim imkanımız yalnız bu qanunların təsirini qabaqcadan nəzərə almağa və hansısa tədbirlər görməyə çata bilər. Lakin okean səviyyəsinin qalxmasının nəticəsi daha qorxulu ola bilər. Sahil rayonlarında səviyyənin 1 metr qalxmasının tö-rədəcəyi fəsadları gözlünüz önünə gətirin; liman qurğuları dağılacaq, ovalıq ərazilər su altında qalacaq, sahil eroziyası güclənəcəkdir. Təhlükə fırtına zamanı daha təsirli olacaqdır. Suyun qalxması nəticəsində dalğalar sahil mühafizə və mühəndis qurğularının layihə hündürlüyünü aşacaqdır. London və Venetsiya kimi şəhərləri subasma təhlükəsi hədələyəcəkdir. Dəniz səviyyəsində yerləşmiş ölkələr mə-sələn, Hollandiya, Banqladeş və həmçinin Kiribati, Tuvalu, Marşal və Maldiv kimi ada ölkələr öz ərazilərinin çox hissəsini itirmək təhlükəsi ilə üzləşəcəklər. Mərcan adaları, ehtimal ki, insan yaşamayan adalara çevriləcəkdir; bu adaların mərkəzi hissəsində quyuları şirin su ilə təmin edən və kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradan qrunt

suları sistemi okean səviyyəsinin hətta cüzi qalxması səbəbindən dağılacqdır. Bu adaların sakinləri onları tərk etmək məcburiyyətində qalaraq “ekoloji qaçqınlara” çevriləcəklər.

Qlobal istiləşmə uzun müddət davam edib qütb buzlaqlarının əriməsinə gətirib çıxarsa, okean sularının səviyyəsinin qalxması bir-neçə yüz il ərzində katastrofik həddə çatacaqdır. Yerdəki bütün buzlaqların əriməsi dünyaya okeanın səviyyəsinin 66 metr qalxması ilə nəticələne bilər. Bu, təkcə flora və fauna üçün deyil, insan cəmiyyəti üçün də məhvədicisi ola bilər. Xoşbəxtlikdən, bəşəriyyət üçün bu cür sonluq ağlabatan deyildir.

Atmosferlə bağlı bir ekoloji problem daha çox həyəcan doğurur. Hazırda biz atmosferin yuxarı qatlarında yerləşmiş ozon təbəqəsi vasitəsilə ultrabənövşəyi şüaların zərərli təsirindən müdafiə olunmuşuq. Müasir sənayenin ixtira etdiyi bir sıra kimyəvi preparatlar içərisində penoplast hazırlanarkən və propellant (aerozollarda maye tərkibi itəliyə çıxarmaqdan örtü istifadə olunan qaz) kimi soyuducu cihazlarda istifadə olunan inert molekulardan ibarət ftortrixlometan (XFK) birləşmələr də vardır. Bu kimyəvi preparatlar qeyri-adi kənar təsirə, ozonu dağıtmaq xassəsinə malikdirlər. Nəticədə, bu gün istehsal olunan XFK böyük miqdarda atmosfərə daxil olur. Orada o, davamlılığı sayəsində qalaraq, nəhayət ozon təbəqəsinə qalxır. Müəyyən şəraitdə XFK-nın molekulaları sərbəst xloru azad etməklə parçalanırlar. Hər dəfə xlor molekulaları ozon molekulaları ilə toqquşduqda öz strukturunu dəyişmədən onu parçalayır. Beləliklə, XFK-nın ən kiçik qalığı belə böyük miqdarda ozon kütləsini parçalamaq imkanına malikdir. Bir neçə on illiklər ərzində alimlər həyəcan təbili çalaraq, ozon təbəqəsini hədələyən təhlükə barədə xəbərdarlıq edirdilər. Lakin hökumətlər kimya sənayesinin böyük

kommersiya əhəmiyyətini nəzərə alaraq, aşkar sübutların olmamasını bəhanə gətirərək bu problemin həllini uzadırdılar. Bu gün ozon təbəqəsində yaranan dəliklər qütblər üzərində aşkar edilmişdir və bu dəliklər ölçülərində təəddüdlərə baxmayaraq, getdikcə böyüməkdədir. İlk öncə Birləşmiş Ştatlar XFK-dən aerozol ballonlarında istifadəyə qadağan qoyur. Başqa ölkələrin hökumətləri də, nəhayət, onların istehsalını azaltmağa və daha təhlükəsiz əvəzedicilərin işlənməsinə çağırış etməklə, XFK-nın sürətlə artan istehsalını məhdudlaşdırmağa öz razılıqlarını verdilər. Lakin bu tədbirlərin nəticələri hələ görünmür. Ola bilsin ki, tədbirlərin həyata keçirilməsi gecikmişdir və ya onlar yarımcı xarakter daşıyır. Əgər ozon təbəqəsi məskunlaşmış ərazilər üzərində qütblərdə olduğu kimi nazikləşərsə, bu bitki örtüyünün məhvinə və dəri xərçəngi xəstəliyinə tutulanların sayının kəskin şəkildə artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Atmosfer çirklənməsinin daha bir amili turş yağışlardır. Əksər atmosfer çirkləndiriciləri, o cümlədən azot və kükürd oksidləri yanacaqın yanması zamanı yaranır. Kükürd oksidlərinin yaranması tərkibində kükürdün yüksək olduğu kömürün yandırıldığı rayonlarda daha çoxdur. Azot oksidləri isə başqa mənbələrlə yanaşı, avtonəqliyyatın buraxdığı işlənmiş qazın tərkibində də mövcuddur. Bu oksidlər atmosferdə su ilə qarışanda ətraf mühitdə ağır fəsadlar törədən təhlükəli azot və kükürd turşuları yaranır. Şəhərlərdə bu turşular binaların daş divarlarını və abidələri aşındıraraq yüzilliklərin arxitektura irsini dağıdırılar. Onlar çay və göllərin suyunu həyat üçün yararsız hala salırlar. Məsələrdə onlar ağacların yarpaq və iynəyarpaqlarını zədələyir, torpaqda toplanaraq onun kimyəvi tərkibini dəyişməklə onu qeyri-məhsuldar hala salır və bitkilərin kök sistemini məhv edirlər. Zəifləmiş ağaclar zərərvericilər və

xəstəliklər qarşısında aciz qalaraq quruyur və çox zaman isə tələf olurlar. Mərkəzi Avropada ağacların 70%-i bu cür təsirə məruz qalmışdır, bəzi meşələr isə tamamilə çılpaklaşmışdır. Bir çox Avropa meşələri ciddi təhlükə altındadır. Lakin sənaye, nəqliyyat və enerji sisteminin inkişafına qoyulan vəsait o qədər yüksəkdir ki, mövcud vəziyyətin tezliklə düzələcəyinə ümid yoxdur. Mühitin çirklənməsi artıq milli sərhədləri aşmışdır və ona görə də bu vəziyyətin nəzarət altına alınması müxtəlif ölkələrdən imkanlarını birləşdirməyi tələb edir. Lakin bir ölkəni başqa ölkənin də xeyir götürəcəyi bir şeyə böyük vəsait qoymağa inandırmaq olduqca çətinidir.

Suyun çirklənməsi

Hava - bizim sənaye sivilizasiyamızın zərərli təsirlərindən global miqyasda əziyyət çəkən yeganə biosfer təbəqəsi deyildir. Çirklənməyə istər şirin, istərsə şor su mənbələri olsun, eyni dərəcədə məruz qalmışdır.

Susuz həyat yoxdur və o da bərk, maye və qaz halından keçməklə biosferdə daim dövran edir. Bərk su, qar, buzlaq, buz papaqları şəklində qütblərdə, yüksək dağların zirvələrində müşahidə edilir. Maye su – çayları, gölləri, yeraltı mənbələri, okeanları doldurur. Su qaz halında atmosferdə yayılmışdır. Bizim fəaliyyətimiz suyun təbiətində hərəkətinə nəzərə cəpəcaq dərəcədə təsir göstərir. Məsəni qırarkən, həmin yerdə, atmosfərə qayıdan su buxarının miqdarı azalır, bu isə böyük ərazilərdə iqlimin dəyişməsinə səbəb olur. Əkinçilikdə suvarmanın tətbiqi isə əksinə, buxarlanmanın artmasına gətirib çıxarır.

Müəyyən ərazidə suyun miqdarı, əgər su digər mənbələrdən, çaylar və yeraltı su cərəyanları vasitəsilə daxil olursa və ya burada Saxarada olduğu kimi qədim yeraltı su mənbələri yoxdursa, yağıntıların miqdarından asılıdır. Afrikada təkrarlanan quraqlıqlar regionda su qıtlığının nə ilə nəticələncəyini bizə əyani surətdə göstərir. Sakit okeanın bəzi adaları adamsız qalmışdır. Şirin suyun qurtarması səbəbindən insanlar öz məskənlərini tərk etmişlər.

Yağıntıların miqdarını artırmaq çətin olsa da, suyun hərəkət mexanizmini təkmilləşdirmək mümkündür. Əgər su lazımi dərəcədə təmizlənərsə, ondan dönə-dönə istifadə etmək olar. Çayların aşağı axarında yerləşmiş bir çox şəhərlərdə dəfələrlə istifadə olunmuş və təmizlənmiş sudan istifadə edirlər. Çirkab sularının təmizlənməsi, çay-

larda təbii təmizlənmə prosesləri və şəhərin su ehtiyatının filtrasiyası kimyəvi təmizləmə ilə birlə – bütün bunlar bir yerdə suyu istifadə üçün yararlı hala salır. Lakin bu tsikldə həmişə müəyyən miqdarda itkilərə (məsələn, buxarlanmaya) yol verilir. Bir çox regionlar bu gün su qıtlığından o qədər əziyyət çəkir ki, bu da onların sonrakı inkişafına mane olur.

Qlobal miqyasda daha əhəmiyyətli amil çirkləndirici qarışıqların toplanması və su ilə qarışmasıdır. Suyu universal həlledici və həyat üçün ideal edən həmin o xassə, onu çirkləndiricilərin qatışığına görə də ideal edir. Çirkab suları çaylara, göllərə və dənizlərə axıtmaqla biz sudan tullantıları kənarlaşdırmaqdan ötrü istifadə edirik. Digər çirkləndirici qarışıqlar, məsələn, turş yağışlar, su hövzələrinə atmosferdən daxil olur. Çirkləndiricilər, qruplarına süzülməklə qurudan da daxil olurlar. Son nəticədə yolboyu təmizlənmək imkanı olmayan hər şey okeana atılır.

Bu proseslərdə təzə heç nə yoxdur: təbii sistemlərdə təkamülün gedişatında suyun təmizlənməsinin çoxlu mexanizmləri işlənməmişdir. Əks halda çirklənmə, xüsusən də üzvi maddələrlə çirklənmə indikindən daha pis olardı. Lakin təbiət əvvəllər heç vaxt üzləşmədiyi bu miqdarda süni kimyəvi birləşmələrlə üzləşmişdir. Bu sintetik maddələr son dərəcə davamlıdırlar. Onlar təbii təmizlənmə prosesindən keçərkən, parçalanmaya məruz qalmırlar, ən pisi isə bu prosesin özünü poza bilirlər. Xlorlu üzvi birləşmələr, pestisidlər, ağır metalların zəhərli birləşmələri, nəqliyyat yanacağından tutmuş plasmaya kimi bir-sıra karbohidrat məhsullar ətraf mühitə külli miqdarda atılır. Başqa çirkləndiricilər, məsələn, üzvi maddələr və gübrələr, müəyyən orqanizmlərin hədsiz artımını stimullaşdıraraq təbiət proseslərindəki müvazinəti pozmaq qabiliyyətinə

malikdirlər. Keçmişdə bu problemlər ayrı-ayrı regionlara xas idi. Lakin bu gün geniş ərazilər insanın fəaliyyəti səbəbindən bu bəlaya düşər olmuşdur.

Mikroskopik yosunların çoxalması nəticəsində yaranmış toksiki qırmızı axınlar sahil suları üçün adi hala çevrilməkdədir. Bu törəmələr çaylar və göllərə də öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Bir dəfə Skandinaviya sahillərində yosunların görünməmiş artımı sahil sularının zəhərlənməsinə, balıqların və faydalı dəniz bitkilərinin məhvinə gətirib çıxardı. Nəticədə yüz kilometrə məsafədə balıqçılıq sənayesinə və su təsərrüfatına ziyan dəydi.

İnsan fəaliyyəti son iyirmi ildə Sakit okean riflərinə qidalanan dəniz ulduzlarının da hədsiz çoxalmasının səbəbi olmuşdur. Bir sıra yerlərdə dəniz rifləri çirkab sularından qidalanan dəniz yosunlarının sıx örtüyü ilə örtülmüşdür. Nəticədə kurort çimərlikləri kənd təsərrüfatının çirkab suları və turizm təsərrüfatının tullantıları ilə gübrələnən bu dəniz bitkilərinin basqınına məruz qalmışdır. Çirklənmənin daha bir fəsadı – bəzi heyvanlarda immunitetin aşağı düşməsidir ki, bu da onları xəstəliklər qarşısında aciz etmişdir.

Torpaq qatının dağılması

Bizim səhlənkarlığımız səbəbindən Yer in səthində getdikcə daha çox “çapıqlar” əmələ gəlməyə başlamışdır. Müasir texnika bizə dağları yerindən tərpətmək və hətta çayların yatağını dəyişmək imkanı vermişdir. Biz bu imkandan istifadə edir və bu cür hərəkətlərin ətraf mühit üçün nəticəsini heç də həmişə nəzərə almırıq. Nə vaxtsa məhsuldar bioloji qrupların yaşayış yeri olmuş böyük ərazilər insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində getdikcə qeyri-məhsuldar sahələrə çevrilirlər.

Bir çox şəhərlər məhsuldar torpaqların üstün olduğu regionların mərkəzində yerləşirlər. Bu təsadüf deyildir. Bu şəhərlərin özəyində qədimlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadilə olunduğu bazarlar dururdu. Onlar böyüdükcə, məhsuldar torpaqlar evlər, beton və asfaltın altında qaldılar.

Yerin nazik məhsuldar təbəqəsi – torpaqdır. İnkişaf etmiş torpaq ana süxurun aşınması və üzərində bitən bitki örtüyünün bioloji təsiri nəticəsində yüz illər ərzində yaranır. Ən məhsuldar torpaqlar, adətən, meşə massivləri altında formalaşırlar. Ağacların kökləri qida maddələrini dərin qatlardan mənimsəmək qabiliyyətinə malikdirlər. Meşənin yüksək bioməhsuldarlığı hesabına özündə su və qida maddələrini toplayan torpağın humusla zəngin üst üzvi qatı formalaşır. Ərazi meşəsizləşdirilib, kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunarkən, torpaqəmələgəlmə prosesləri zəifləyir və ya tamamilə dayanır. Xüsusi qulluq göstərilməyəndə torpaq tədricən humusunu itirir və onun xassələri xeyli pisləşir. Müasir intensiv kənd təsərrüfatında itirilmiş qida maddələrinin əvəzini doldurmaqdan ötrü

mineral gübrələrdən istifadə olunur. Lakin itirilmiş üzvi maddələri bu yolla qismən bərpa etmək mümkündür. Şum və digər becərmə üsulları torpağı çılpaqlaşdıraraq, onun su və külək eroziyasına qarşı müqavimətini zəiflədir. Dünyanın müxtəlif regionlarında torpaq qatının itirilməsi ildə bir-neçə millimetrdən bir-neçə santimetrə kimidir. Kimyəvi çirkləndiricilərin, məsələn, turş yağışların torpaq örtüyünə vurduğu ziyan onun vəziyyətini daha da pisləşdirir, nəticədə münbitliyin azalması dönməz prosesə çevrilir. Biz torpağın min illər ərzində təbii yolla topladığı ehtiyatı hesabına yaşayırıq və biz onu tərəqqiyə qurban veririk.

Qədim sivilizasiyaların başına gəlmiş fəlakətlər, məsələn, Aralıq dənizi sahillərindəki mədəniyyətlərin nə zamansa taxıl anbarı və meyvə bağları olmuş torpaqlarının bu günkü vəziyyəti gələcəkdə bizimlə nə baş verəcəyinə xəbərdarlıqdır. Üzərində qədim zamanlarda qalın meşələrin sıx örtük əmələ gətirdiyi, lakin indi çılpaqlaşmış təpələrin daşlı yamaqları bizdə belə bir fikir yaradır ki, Yunanıstan, Roma və Karfagenin tənəzzül etməsinin əsl səbəbi insanın balanslaşdırılmamış qeyi-səmərəli fəaliyyəti nəticəsində bu məmləkətlərin torpaq örtüyünün qüvvədən düşməsi olmuşdur.

Dünyanın bəzi regionlarında torpağa qayğı ilə yanaşmağa əsaslanan ənənəvi kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadə olur və bu da torpağın istehsal potensialını uzun illər ərzində saxlamağa imkan verir. Lakin əsrlərin sınağından çıxmış bu sistemlər bu gün kənd təsərrüfatında getdikcə daha böyük miqyasda tətbiq edilən və yeganə meyarı - ən qısa vaxt ərzində maksimum məhsul almaq olan müasir texnologiyalarla əvəz olunur. Bu yeni texnologiyaların tətbiqindən alınan mənfəət, çox güman ki, müvəqqətidir.

Qərb sivilizasiyası kənd təsərrüfatı sahəsində tənəzzül toxumlarını (bura digər problemlərlə yanaşı, torpaqların qüvvədən salınması da daxildir) səpməklə özünün qafilliyi səbəbindən, mümkündür, öz mövcudluğunun əsaslarını dağıdır.

Toksiki maddələr

İndiki onilliklərin ən görkəmli nailiyyətlərindən biri də kimya elminin inkişafı olmuşdur. Bu elm sahəsi o qədər irəli getmişdir ki, nəticədə biz həтта istəyimizə uyğun maddə yaratmaq qabiliyyəti əldə etmişik. Hər il dünyada təqribən on min yeni süni kimyəvi maddə sintez olunur. Onlardan bir çoxu müəyyən faydalı xassələrə malikdir. Bu da onların kütləvi istehsalına bəraət qazandırır. Lakin bu kimyəvi birləşmələrin əksəriyyəti əvvəllər təbiətdə mövcud olmamışdır. Bununla əlaqədar təbiətdə onların tez parçalanması və təkrar istifadəsindən ötrü bioloji mexanizm yaranmamışdır. Bir halda ki, bu maddələr bakteriyalar və başqa orqanizmlər tərəfindən parçalanmırlar, onlar ətraf mühitdə sadəcə toplanaraq fiziki proseslərin təsiri altında tədricən parçalanırlar.

Bu kimyəvi preparatların çoxu təhlükəsiz deyildir. Onlar öz daxillərində elə böyük təhlükə gizlədirlər ki, bizim bu haqda heç təsəvvürümüz belə yoxdur, çünki onların xassələrini yoxlamağa hələ əməlli-başlı vaxt tapa bilməmişik. Onlar canlı varlıqlar üçün zəhərlidirlər və onları çox vaxt bilərəkdən, pestisid, konservant, gəmilərin alt hissəsini və sualtı qurğuları qorumaqdan ötrü kimyəvi birləşmə, həmçinin dərman kimi, bu məqsədlərdən ötrü hazırlayırlar. Onların bəzilərindən həтта cüzi miqdarda istifadə zamanı xərcəng, genetik mutasiyalar və ya anadangəlmə potologiyalar yaranır.

Kimyəvi preparatların tətbiqinin bəzi fəsadları özünü çox mürəkkəb mexanizmlər vasitəsilə təzahür etdirir. Bunun klassik nümunəsi DDT-dir. İlk insektik kimi, onun qida zənciri vasitəsilə ötürülməsi aşkar olana qədər, ondan

istehsalatda geniş istifadə edilmişdir. Onun qidanın tərkibində olması bəzi quşlarda hormonal requlyasiyanın pozulmasına, yumurta qabığının nazikləşməsinə, son nəticədə qısırlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında qəhvəyi qutanın yumutlamağını dayandırması populyasiyasının sürətlə azalmasına gətirib çıxardı və yalnız kənd təsərrüfatında DDT-dən istifadəyə son qoyulduqdan sonra onun əvvəlki sayını bərpa etmək mümkün oldu. Məlum olmuşdur ki, DDT əkin sahələrindən çaylara, oradan da dəniz sahili sulara axaraq, qutanların qidasını təşkil edən balıqların bədənində toplanmışdır. DDT-dən istifadə yırtıcı quşların, məsələn, şahinlərin də həyatına təsir göstərmişdir. DDT-nin quş yumurtası qabığının qalınlığına təsir edəcəyi, onu ixtira edənlərin, çox güman ki, ağılına gələ bilməzdi. Bəs görəsən bu gün ətraf mühitə atılan minlərlə kimyəvi preparat bizim üçün gələcəkdə hansı sürprizlər hazırlayır?

Dioksin tanınmış kimyəvi preparatlar içərisində ən zəhərlilərdən biridir. O bəzi kimyəvi reaksiyalarda, xüsusən də, polixlorlaşmış bifenil (PXB) qrupundan olan maddələr yüksək temperaturda yandırılarkən əlavə məhsul formasında əmələ gəlir. Kiçik İtalyan şəhəri Savesoda baş vermiş hadisə yaxşı məlumdur. Kimya müəssisəsində baş vermiş yanğın havaya dioksin atılmasına və sürətlə ətraf ərazilərə yayılmasına gətirib çıxardı. Nəticədə ətraf qəsəbələrin əhalisi təcili olaraq oradan köçürüldü. PXB plastmas və həmçinin transformatorlar üçün izolyasiya materialının istehsalında geniş istifadə olunur. Lakin plastmas və ya izomaterial yanarkən havaya atılmış dioksin insanlar arasında güclü zəhərlənmə hallarına səbəb olurdu. Bu da bir sıra ölkələrin hökumətlərini ondan istifadəyə qadağa qoymasına məcbur etdi.

Bir çox sənaye materiallarında və məhsullarında ağır metallar, qurğuşun, cıvə, kadmium, xrom və mis vardır. Bu elementlər insan və başqa canlı varlıqlar üçün olduqca zəhərlidir. Bəzən onları ətraf mühitə atır və ya səhlənkarlıq səbəbindən oraya düşərək təhlükəli həddə qədər toplanırlar. Antidetonator birləşməsi şəklində avtonəqliyyat yanacağına qatılan qurğuşun işlənmiş qazla birlikdə havaya atılır. Onun havada yüksək konsentrasiyası insanlarda, xüsusən də uşaqlarda ciddi zəhərlənmələr törədir. Uşaqlarda qavrama və yadda saxlama qabiliyyətini aşağı salır.

Sənayedə toksiki tullantıların miqdarı bu gün o qədər yüksək həddə çatmışdır ki, onların basdırılması qəliz və çox bahalı problemə çevrilmişdir. Yüksək mənəvi prinsipləri ilə seçilməyən bəzi kompaniyalar yoxsul ölkələri pulla şirnikdirərək, tullantıları onların ərazisində basdırmağa çalışırlar. Lakin olduqca məhdud elmi-texniki potensiala malik yoxsul ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu cür tullantıları təhlükəsiz basdırmaqdan ötrü lazımı avadanlıqlarla çox pis təmin olunmuşlar. Öz ərazilərində bu tullantıları basdırmaqla, onlar əhalinin sağlamlığını və əmin-amanlığını ciddi təhlükə altında qoyurlar.

Ətraf mühitin vəziyyəti heç kimi narahat etmədiyi dövrlərdə, bir çox keçmiş zavod və fabriklərin ərazisi, həmçinin kimyəvi tullantıların atıldığı zibilxanalar təhlükəli kimyəvi preparatlarla dolurdu. Bu gün onların zəhərli birləşmələri qrunut sularında və torpaq səthində toplanaraq insanların həyatı üçün təhlükə yaradırlar. Bizim sənaye irsimizin bu hissəsini təmizləməkdən və təhlükəsiz yerdə yerləşdirməkdən ötrü milyardlarla dollar pul xərclənməsi tələb olunur.

Nüvə sənayesinin inkişafı da bizim qarşımızda oxşar problemlər qoymuşdur. Radioaktiv maddələr öz təbiət-

inə görə əzəldən təhlükəlidir. Onların parçalanması zamanı radioaktiv şüalanma baş verir. Bu şüaların insan orqanizminə təsiri güllə yarasına bənzəyir. Müxtəlif izotoplar müxtəlif dərəcədə təhlükəlidir. Bəziləri zərərsiz birləşmələrə sürətlə parçalanaraq, şüalandırmanı dayandıran kimi tamamilə təhlükəsiz olur. Başqaları, məsələn, plutonium, o qədər dayanıqlı və təhlükəlidir ki, onu canlı varlıqlardan ən azı 20 min il ərzində kənarda saxlamaq lazım gəlir. Bizə yaşı bu rəqəmdən böyük sivilizasiya məlum deyildir. Nüvə tullantılarının yerləşdirilməsi çox mürəkkəb problem olaraq qalır. Hətta ən varlı və elmi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr onu həll etmək iqtidarında deyillər. Alimlər optimistcəsinə belə bir fikir söyləyirlər ki, bu problemin həlli yaxın 20-30 il ərzində tapılacaqdır. Bununla da, külli-miqdarda yüksək radiasiyalı tullantı verməsinə baxmayaraq, atom energetikası sahəsində milli proqramları həyata keçirməkdə davam edirik. Sadəlövhcəsinə güman edirik ki, günlərin bir günü elm bu tullantılardan can qurtarmağın təhlükəsiz yolunu tapacaqdır. Alimlər bizi inandırmğa çalışırlar ki, nüvə enerjisi tamamilə təhlükəsizdir və Çernobıl qəzası texnoloji səbəblərdən deyil, insanın səhvi ucbatından baş vermişdir. Elə bir atom reaktoru varmı ki, insan tərəfindən qurulmayıb və ya insanın iştirakı olmadan istismar olunur?

Ətraf mühitə insan tərəfindən toksiki maddələrin təsadüfən və ya səhlənkarlıq səbəbindən atılmasından başqa, bu kimyəvi preparatlardan külli miqdarda silah kimi istifadə edərək onları insanlara və təbiətə qarşı tətbiq etmişlər. XX əsrdə “mədəni” ölkələr düşmən saydıqları ölkələrin ətraf mühitini zəhərləmək və əhalisini məhv etməkdən ötrü birinci dünya müharibəsində istifadə olunan zəhərli qazları və herbisidləri, Vyetnam ərazisinin çox hissəsinə səpilmiş narıncı maddəni, binar kimi çox

mürəkkəb kimyəvi silahı və bu günün sinir-iflic qazlarını istehsal etmişlər.

Biz anlamalıyıq ki, törədəcəyi fəsadları proqnozlaşdırmadan hansısa maddənin istehsalı ilə məşğul olmağa haqqımız yoxdur. Təbiətdə olduğu kimi, biz dairəni qapamağı öyrənməliyik. Ətraf mühitin bizim fəaliyyətimizin bütün məhsullarını sonsuzluğa qədər udacağına olan ümidimizdən əl çəkməliyik. Yarımçıq işlənmiş texnologiya yarıya qədər tuşlanmış silah kimi təhlükəlidir. Unutmayaq ki, bu silah bizə tuşlanmışdır.

Bərpaolunmaz resurslar

Müasir texnologiyaların təkmilləşdirilməsi və onların qalığı məhsullarının istifadə edilməsi – bizim sənaye cəmiyyəti qarşısında duran yeganə problem deyildir. Qərbdə yaradılmış şaxələnmiş sənaye və texnoloji infrastruktur məhdud resurslardan istifadə edir və bu resurslar hədsiz istifadə səbəbindən sürətlə tükənməkdədir. Müharibədən əvvəl və müharibədən sonrakı dövrün ağır sənayesi qazıntı mənşəli ucuz yanacaq, daş kömür, neft və təbii qaz əsasında işləmişdir. Bu qazıntıların enerjisi milyon illər əvvəl əsasən bitkilər tərəfindən udulmuş və üzvi qalıqlarının çökmə süxurlarda toplanma prosesində “tələyə salınmış” günəş enerjisindən ibarətdir. Bu qazıntıların toplanmış təbii ehtiyatı məhdud və bərpaolunmazdır; əvvəla, onların yeraltı ehtiyatları qurtaracaqdır.

Hesablamalara görə neftdən istifadənin indiki tempində onun ehtiyatları, geci yaxın 50 ildə qurtaracaqdır. Qarşımızda belə bir proqnoz olduğu halda, neftin istehsalı, nəqli və emalından ötrü nəhəng zavodların və neft kimyası müəssisələrinin inşasına, nəqliyyata, ölkələr və qitələr arasında neft kəmərlərinin çəkilməsinə iri həcmdə investisiya qoymaq və başqa vəsaitlər sərf etmək hansı məntiqə sığır? Həmin dövrdə ağır sənayenin, məsələn, poladərilmənin yaşadığı çətinliklər, 1973-cü ildə enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin artması, bu sahəni yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşmağa məcbur etməsi, Qərbin sənaye infrastrukturunun ətalətliyindən xəbər verirdi. Bu sübut edir ki, Qərbin ağır sənayesi xammalın azaldığı və yanacaq qiymətlərinin artdığı dövrdə meydana çıxmışdır. Böyük investisiya qoyulması özünü doğrultmadı. Bu sahə üzrə 40 il ərzində ixtisaslaşmış işçi kadrlar işlərini itirdilər və onların ixtisasını

dəyişmək və ya iqtisadiyyatın digər sahələrinə keçirmək məcburiyyətində qaldılar. Nəticədə bütöv regionlar tənəzzülə uğradı.

Qazıntı halında olan yanacaq növlərinin tükənmə sürəti eyni deyildir. Daş kömürün ehtiyatı bir-neçə yüz ilə kifayət edər. Neftlə zəngin laylardan neftin çıxarılması perspektivli görünür. Mövcud neft quyularının yeni daha səmərəli üsulları işlənir. Lakin bu sahənin potensialı hər necə olsa da, məhduddur, belə ki, xammalın bəzi növlərinin istismarı həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan – həddən artıq yüksəkdir. Digər tərəfdən yanacağın ənənəvi növlərindən istifadə atmosferdə karbon qazının artmasına gətirib çıxarır.

Sənaye üçün əsas xammal olan bir çox digər mineralların ehtiyatı da həmçinin tükənməz deyildir. Əvvəllər geoloqlar dünyanın uzaq guşələrinə gedib çıxaraq, yeni yataqlar aşkar edirdilər. Bu gün mənimlənməmiş rayonlar demək olar ki, qalmamışdır. Yataqlar istismar olunduqca, tərkibində yüksək keyfiyyətli filizin olduğu xammal azaldığından, istismar işləri ya daha uzaq və çətin keçilən regionlara köçürülür, ya da aşağı keyfiyyətli xammaldan istifadə olunmaqla davam etdirilir. Bu da son məhsulun maya dəyərini artırır. Xammalın qiyməti artanda, ondan istifadə rentabelli olmur və bu zaman sənaye onu əvəz edən yeni texnologiyanı mənimləməyə məcbur olur. Məsələn, bu gün metal və kağızı getdikcə əvəz edən plastik istehsalını yada salaq. Bu yenə sənaye strukturunda dəyişikliklərə və yerdəyişmələrə gətirib çıxarır. Bərpaolunmaz resurslar tükəndikcə, bu dəyişikliklər sürətlənir və investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi aşağı düşür və eyni zamanda sosial gərginlik artır. Çünki insan həyatında dəyişikliklər, həmin tempdə baş verə bilməz. Sənayenin bərpaolunmaz resurslar əsasında inkişaf etdirilməsi, məhiyyət etibarilə olduqca risklidir. Yuxarıda qeyd edilən çirklənmə problemlərini də bura əlavə etsək, ehtiyatsızlıq və məsuliyyətsizlikdir.

V. BIOLOJİ BÖHRAN

Planetimizdə həyatın qanunlarını dərinədən dərk edikcə, biosferdə bioloji sistemlərin necə möcüzəli olduğunu daha aydın şəkildə anlayırıq. Milyon-milyon illər ərzində həyat yüksələn xətt üzrə, daha mürəkkəb formalar yaratmaqla inkişaf etmişdir. Başlanğıcda yeni növlərin inkişafı yaşama mühitinin mənimsənilməmiş yerlərini tutmaqla inkişaf edirdi. Bu yeni növlər daha sonralar yaranmış növlərin inkişafına imkan yaradır, sonuncular əvvəlkilərin hesabına qidalanır və ya onların yaratdıqları şəraitin hesabına yaşayırdılar. Beləliklə, növlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqə yaranırdı. Növlər təkcə fiziki mənada biri digərinin üzərinə, yəni tropik meşələrdə olduğu kimi, təbəqə-təbəqə yığılmırdılar, onlar bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərir, qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə düşürdülər. Beləliklə, bu proseslər nəticəsində, planetimizdə bir-birinə qarışmış və bir-birinə bağlı mürəkkəb həyat formaları yaranmışdır. Bu sistemlərdə istənilən komponentdən birinin dəyişməsi dalğavari yayılaraq, bütün sistemə toxunur. Zəncirin bəzi həlqələri asanlıqla uyğunlaşan olduğundan, böyük dəyişikliklərə, o cümlədən qırılmalara tab gətirir və sonra bərpa olunur. Başqaları o qədər zərif və ciddi daxili əlaqəyə malikdir ki, bir növün məhv olması bütün sistemin dağılmasına gətirib çıxarır.

Ekoloji əlaqələrin pozulmasının klassik nümunəsi kimi Asiyada milçəklərin çoxluğundan əziyyət çəkən balaca bir kənddə baş vermiş hadisə ola bilər. Kəndin camaatı milçəklərdən canlarını qurtarmaqdan ötrü pestisid alıb, ondan istifadə etmək qərarına gəlirlər. Lakin bəzi milçəklər pestisidlərə qarşı davamlı olduğundan zəhərə bulaşmaları-

na baxmayaraq, kənddə uçmaqda davam edirdilər. Bu milçəkləri evlərin divarında və tavanında qaçan hekkonlar – tropiklərdə yaşayan kiçik həşaratyeyən sürünənlər yeyirdi. Milçəkləri yemiş hekkonlar zəifləyir, tavandan yapışmış qalmağa gücləri çatmadığından yerə düşür və asanlıqla pişiklərin şikarına çevrilirdilər. Öz növbəsində pestisidlərin təsiri pişiklərdə özünü göstərməyə başlayırdı. Onlar qaça və siçovulları daha tuta bilmirdilər. Beləliklə, milçəklərin sayını tənzimləmək cəhdi kənddə siçovulların kəskin artmasına gətirib çıxartdı.

Təəssüflər olsun ki, bu cür hallar tez-tez baş verir. Biz öz fəaliyyətimizlə bioloji zəncirlərdə xarakterinə və miqyasına görə bütövlükdə əksər bioloji sistemlərə məlum olmayan ciddi qırılmalar törədirik. Müvazinəti pozulmuş və öz hədudlarından sıxışdırılmış sistem dağılaraq, öz yerini daha bəsit və az məhsuldar sistemlərə verir. Yeni sistemin yaranmasında əvvəlki sistemdən olan bəzi orqanizmlər iştirak etsə də, o əvvəlki sistem kimi səmərəli və sabit fəaliyyət göstərə bilmir.

İnsanın biosferə təsiri çox cəhətlidir. Bəzən o nəzərə çapmır və onun nəticələri on və ya yüz il keçdikdən sonra özünü göstərməyə başlayır, bəzən isə öz aşkarlığı ilə son dərəcə heyrtləndirici olur. Bütün dünyada təbii mühitin və ekosistemlərin sürətli dağılması birinciyə nümunə ola bilər. Bu gün bir çoxları üçün iqtisadi inkişaf deyəndə meşələrin qırılması, torpaqların becərilməsi və buna bənzər digər fəaliyyətlər, başqa sözlə desək, əldə edilməsi asan başa gələn hər bir şeydən gəlir əldə edilməsi başa düşülür. Bu “iqtisadi inkişaf” adlanır. Bu zaman münbitliyin azalması, torpaqların eroziyası, növlərin məhvi, əlaqə basmış və səhrələşməyə məruz qalmış sahələrdə yoxsul insanların zəhmət bahasına təsərrüfat yaratmaq cəhdəri heç kimi narahat etmir. Bu cür fəaliyyətdən xeyir götürmüş

varlılar isə “inkışafılarını” davam etdirməkdən ötrü başqa yerlərə köç edirlər.

Düzdür, etiraf etmək lazımdır ki, bu qeyri-adi hal tək cə ekoloji deyil, həm də sosial problem olub, əsasən, tropik ölkələr üçün səciyyəvidir. Qərb ölkələrində isə inkışaf məhsuldar qüvvələrin yüksəlişinə gətirib çıxarır; insanlar işlə təmin olunur, onların həyat səviyyəsi yüksəlir. Lakin regionda həyatın sabitliyi nadir hallarda iqtisadi inkışafın göstəricisidir. Balans yekunlaşdırılarkən ekoloji, bioloji, sosial məsariflər və inkışafın alternativ yollarının itirilməsi də daxil olmaqla iqtisadi inkışafın həqiqi qiyməti, həmçinin uzunmüddətli iqtisadi potensial nəzərə alınmır. Burada investisiyanın tez dövr etməsi vacib sayılır, gələcək nəzərə alınmır. Əksər inkışaf etmiş ölkələr üçün kommersiya dəyərlərinə üstünlük verilməsi və mənfəətin dar çərçivədə dərk edilməsi səciyyəvidir. Bu da ətraf mühit və ekoloji sistemlər üçün bilavasitə təhlükə yaradır. Çünki bu cür yanaşmalarda zaman perspektivləri nəzərə alınmır. Bu yaxınlara kimi iqtisadi inkışaf layihələrindən uzunmüddətli sabitlik tələb olunmurdu, vəsaitin beş, on və ya iyirmi il gəlir gətirməsi planlaşdırılır, yüz il sonra nə baş verəcəyi hesaba alınmırdı. Lakin əksər nisbətən sabit məhsuldar sistemlər yerdə bir neçə nəslin həyatı dövründə formalaşmışdır, bəzən buna əsrlərlə vaxt sərf olunurdu.

Həddi-hüddud bilməyən təsərrüfat fəaliyyəti torpağı yaralamış, bərpaolunan hesab edilən təbii resursları tükətmış, nəhəng təbii zonaların itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Mərkəzi Amerikada təbiəti mühafizə sisteminin ən yaxşı təşkil olunduğu hesab edilən Kosta-Rika ölkəsində son qırx ildə zəngin tropik meşələrin böyük hissəsi məhv edilmişdir. Onlar yalnız kiçik sahələrdə - qorunan milli parklarda qalmışdır. Tropik meşələrin məhv edilməsi Afrikada, həmçinin Amazon hövzəsində və Cənubi-Şərqi Asiyada da

müşahidə edilir. Artmaqda olan əhalinin torpağa ehtiyacı və varlı ölkələrin bərk oduncağa, ucuz hamburgerlərə və başqa məhsullara doymaq bilməyən tələbatı ona gətirib çıxarır ki, meşələr amansızcasına istismar olunur. Təəssüflər olsun ki, tropik meşələrin torpaqları əksərən az münbitlidir. Bu ərazilərin ağac örtüyü qırıldıqdan sonra, torpaqlarından yalnız bir-neçə il istifadə etmək mümkündür. Bir müddət keçdikdən sonra onlar münbitliyini itirərək, kənd təsərrüfatına yararsız hala düşürlər. Keçilməz tropik meşələrin yerində tərk edilmiş boş yerlər qalır. Burada nə vaxt-sa meşənin bitəcəyinə isə ümid azdır.

Biz bəzi hallarda bizim üçün maraq kəsb edən növləri seçib məhv etməklə təbii sistemin hansısa hissəsini dağıdırıq. Belə ki, qiymətli oduncağı olan müəyyən ağac cinsləri kəsilir və ya bəzi heyvan və quş növlərinin ovu aparılır. Hətta bir və ya bir-neçə elementin olmaması bütöv sistemin müvazinətinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Vanua-Vatuda küləyədavamlı iri kaur şamlarının kəsilməsi nəticəsində meşənin qalan hissəsi bu ərazilər üçün səciyyəvi olan şiddətli küləklərə tab gətirə bilmədi. Bəzi tropik meşələrdə qeyri-məhdud ovlanma səbəbindən meyvələrlə qidalanan göyərçin növü tam məhv olmaq təhlükəsi altındadır. Bir halda ki, bu quşlar bəzi ağac növlərinin toxumlarının yayılmasında əhəmiyyətli rol oynayır, onların yox olması ilə bu ağacların toxumlarının yayılması dayanacaq, onların sayı azalacaq və nəhayət bəzi ağac növləri tamamilə yox olacaqdır.

Ayrı-ayrı növlərin məhvi və sistemlərdə müvazinətin pozulması ilə yanaşı, bizim təbiətə təsirimizin başqa bir cəhəti də vardır. İnsanlar hara köç edirlərsə etsinlər, onlarla birgə yeni yerlərə bu yerlərdə əvvəllər mövcud olmamış çoxlu sayda canlılar da köçürlər. Onlardan bəziləri faydalıdır. Lakin elələri də vardır ki, onların yeni yerlərə

köç etməsi bizim iradəmizdən asılı olmayaraq baş verir. Bunlar alaq otları, gəmiricilər, həşəratlar və digər canlılardır. Bəzən elə olurdu ki, faydalı hesab etdiyimiz canlı bir müddət sonra yeni ərazilər üçün əsl bəlaya çevrilirdi. Avstraliyada ev dovşanları ilə bağlı hadisə buna misaldır.

Miqrasiya xəstəliklərin yayılmasının əsas səbəblərindən biridir. Bəzi xəstəliklər, məsələn, insanda qızılça, bitki və heyvan xəstəlikləri bizim tərəfimizdən dünyanın hər bir tərəfinə aparılmışdır. Bəzən yeni gətirilmiş orqanizmlər yeni məkana elə yaxşı uyğunlaşır ki, yerli növlərin yayıldığı sahələrə daxil olaraq, onlarla rəqabət aparır, ya da onları sıxışdıraraq məhv edirlər. Çox vaxt hansısa yeni növ əraziyə gətirilir, lakin evdə onun sayını müvazinətdə saxlayan xəstəliklər və yırtıcılar ora düşmədiyindən, yeni şəraitdə o ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxalma imkanı əldə etmiş olur.

Ekosistemlər üçün bu cür süni köçürmələr fəlakətlə nəticələnə bilər. Havay adalarında nadir meşələrin vaxtilə Latın Amerikasından gətirilmiş sarmaşan bitkilər tərəfindən məhv edilməsi təhlükəsi vardır. Bu bitkilər ağaclara sarmaşaraq, onların təpəsinə qalxır, sonra ətrafa yayılaraq yarpaqları və budaqları məhv edirlər; bundan başqa ağacın təpəsi ağırlaşdığından güclü küləklər zamanı asanlıqla aşırırlar. Kənardan gətirilmiş tez böyüyən alaq bitkiləri meşəşəzləşdirilmiş sahələrdə özünə möhkəm yer eləyərək, böyüməkdə olan cavan ağac toxmacalarını məhv edirlər. Bu səbəbdən də meşənin təbii yolla bərpaı mümkünəşir.

Meşələrin böyük ərazilərdə qırılması və torpağın əkin-biçin işlərindən ötrü təmizlənməsi təzə məsələ deyildir. İnsanlar bunu bəşəriyyətin tarixi yazılmamışdan çox-çox əvvəl etməyə başlamışlar. Sivilizasiyanın min illər ərzində mövcud olduğu guşələrdə insanların ayağı dəymədiyi ərazilər demək olar ki, qalmamışdır. Əhali sıxlığının az

olduğu zamanlarda meşələrin təbii bərpası baş verirdi. Bu da insan tərəfindən meşələrin qırılması ilə təbii bərpası arasında müvazinət yaradırdı. Lakin torpaqların mənimsənilməsi tempi, iqtisadi inkişaf və əhalinin artımı daim sürətlənir və təbiətin toxunulmamış sahələri getdikcə azalır. Bir çox regionlarda nə vaxtsa geniş əraziləri tutmuş meşə ekosistemlərindən yalnız kiçik adacıklar qalmışdır. Nə qədər ki, bu cür adacıklar mövcuddur, onları genişləndirməklə əvvəlki ekosistemlərin bərpasına biz həmişə ümid edə bilərik. İndi hətta bu adacıklar da təhlükə altındadır. Onlar yox olanda, onlarla bircə bir çox növlər də itəcəkdir və onları bir daha dirçəltmək mümkün olmayacaqdır.

Beləliklə, təbiəti mühafizə sahəsində biz qlobal böhran qarşısında durmuşuq. Park və qoruqlarda itməkdə olan növlərin və ekosistemlərin yalnız bir hissəsi qorunur. Qoruqların bir hissəsi ekoloji müvazinəti uzun illər saxlamaqdan ötrü olduqca kiçikdir. Digərləri təhlükə altındadır, çünki torpaqdan məhrum olmuş insanların daim müdaxiləsinə məruz qalırlar. Torpaq qıtlığının mövcud olduğu ölkələrdə, siyasətçilər öz mövqelərini saxlamaqdan ötrü mühafizə olunan əraziləri asanlıqla təsərrüfat fəaliyyətləri altında istifadəyə verirlər. Təbiəti mühafizə sahəsində əksər tədbirlər – toxunulmamış sahələrdən qalmış “adacıkları” xilas etmək cəhdindən başqa bir şey deyildir. Əlbəttə, hər halda, hansısa müddətə nəyisə xilas etmək mümkün olmuşdur, lakin hətta mühafizə olunan ərazilər də indi dünyada baş verən iri miqyaslı ekoloji dəyişikliklərin nəticəsindən sığortalanmayıbdır. Keçmiş dövrlərdə iqlim dəyişmələri zamanı bioloji qruplar tədricən bir yerdən digər yerə köçür, temperatur və nəmliyi onlara uyğun gələn vilayətlərdə məskunlaşa bilirdilər. Bu gün biz əraziləri o qədər mənimsəmişik ki, köçməyə yer qalmamışdır. Ekosistemlər

sanki tələyə düşmüş haldadırlar: onlar turş yağışlar, qəzaların törətdiyi fəsadlar, hətta təbii fəlakətlər qarşısında acizdirlər. Tonqaldan kənara səpələnmiş qılgıncılar tez söndüyü kimi, çoxsaylı təbii qrupların və növlərin məhv olması da zamandan asılıdır. Bizi Yerdə dinosavrların məhv olduğu dövrdən bəri növlərin və genetik resursların hələ görünməmiş böyük itkisi gözləyir. Dünyanı hələ indiki nəsillərin həyatı ərzində bu günə müqayisədə bioloji cəhətdən həddsiz kasıblaşmaq təhlükəsi gözləyir.

Problemin başqa tərəfi də vardır. Planetimizin təbii ekosistemləri indiyənə kimi özlərini fasiləsiz olaraq təbii yolla bərpa edirdilər. Lakin biz əksər ekosistemlərdəki müvazinəti ora yad növlər daxil etmək və ya yerli olanları məhv etmək, ətraf mühiti çirkləndirmək və başqa səpgidə müdaxilələr hesabına, o dərəcədə pozmuşuq ki, onlar həddsiz zəifləmişlər. Ətraf mühitə son zamanlar edilmiş mənfi təsirlər və onların nəticələri özünü hələ tam üzə çıxarmayıb. Məsələn, meşələrin təbii bərpasının pozulması o zaman aşkar olacaq ki, qoca ağaclar öləcək, onların yerində cavanlar bitməyəcək, bu da ola bilsin ki, 100 ildən sonra baş verəcək. Biz əgər ekosistemlərdə pozduğumuz müvazinətin bərpasından ötrü tədbirlər görməsək, onların çoxu tənəzzül edərək bəsit və az məhsuldar sistemlərə çevriləcəklər. Beləliklə, təbiətin qorunması indi əksərən bizim özümüzədən asılıdır. Biz qeyri –iradi olaraq ətraf mühitin qorunması kimi məsul bir işi öz üzərimizə götürmüşük. Lakin biz hələ də bu məsələnin nə qədər çətin olduğunu dərk etmirik. Xoşbəxtlikdən, əksər təbii sistemlər inersiya qüvvəsi ilə hələ yaşamaqda davam edir və bu da bizə bu yeni məsul rolu mənimsəməkdə vaxt qazanmağa imkan verir.

Planetimizi əhatələyən bioloji təbəqəni dağıtdıqca, gələcəyimizin - təbii ehtiyatların qorunmasından asılılığını

daha dərindən dərk etməyə başlayırıq. Bərpa olunmaz resurslar və mineral xammal yataqları sürətlə tükənməkdədir. Uzunmüddətli inkişaf bu mənbələrin bazasında həyata keçirilə bilməz. Sürətlə artmaqda olan əhəlinin ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü yeganə vasitə - kənd təsərrüfatının, meşəçiliyin, balıqçılığın və su təsərrüfatının bərpa olunan resurslarından istifadə etməsi və yeni biotexnologiyaların işlənməsidir. Lakin burada da tarix təkrarlanır. Biz, bir qayda olaraq, meşə və balıq ehtiyatlarımızı o dərəcə istismar edirik ki, onlar ya yox olur, ya da yararsız hala düşürlər. Müasir kənd təsərrüfatı üçün genetik baxımdan bir növdən və ya sortdan ibarət bitkilərin intensiv istehsalı səciyyəvidir. Bu zaman qısa vaxt ərzində maksimum məhsul əldə etməkdən ötrü külli miqdarda gübrələrdən və digər kimyəvi vasitələrdən istifadə olunur. Zərərvericilər üçün bu qəddər çox ləzzətli yeməyin bir yerdə cəmlənməsindən əlverişli şərait ola bilməz. Ona görə də zərərvericilər və xəstəlik törədən orqanizmlərin miqdarı getdikcə çoxalır, bu da müvazinəti bir təhər saxlamqdan ötrü, onlara qarşı pestisidlərdən daha çox istifadəni zəruri edir. Əslində, bu cür sistemlər möhkəm deyillər və çox güman ki, az ömürlüdürlər. Dünyanın hər yerində alimlər zərərvericilərin onlara qarşı istifadə olunan vasitələrə sürətlə uyğunlaşmasını bir addım da olsa qabaqlamağa çalışırlar.

Torpaqlardan intensiv istifadə onların strukturunun dağılmasına və münbitliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Qalıq kimyəvi maddələr tarlalardan yuyularaq su hövzələrini çirkləndirir. Torpağın becərilməsinin və məhsul yığımının yüksək mexanikləşdirilmiş üsulları, mineral gübrələrdən və pestisidlərdən istifadə üçün maşınların yaradılması və istismarı, həmçinin kimyəvi vasitələrin istehsalı böyük enerji sərfinə səbəb olur. Bəzi hallarda məhsulun alınmasından ötrü sərf olunan enerji onun öz energetik də-

yərindən yüksək olur. Üzvi yanacaq ehtiyatlarının tükənməsi və enerji daşıyıcılarının qiymətinin artması kənd təsərrüfatı işlərinin indiki sistemini getdikcə səmərəsizləşdirir. Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı dövlətin ayırdığı dotasiyalar və borclar hesabına yaşamaqdadır.

Müasir əkinçiliyin bir sıra mənfi ekoloji nəticələrinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı maddi sivilizasiyanın həmişə əsası olmuş və olacaqdır. Bütün dövrlərdə sosial statusu aşağı olmuş fermer Bəhai Təlimində çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Həzrət Əbdül-Bəha deyir ki, *“...kəndli sinfi və kənd təsərrüfatında çalışan bütün insanlar öz xidmətlərinin əhəmiyyətinə görə qalan bütün siniflərdən üstüdürlər”*¹⁸, ona görə ki, *“cəmiyyətin əsasının əsası kənd təsərrüfatı, torpağın becərilməsidir”*¹⁹. O, kənd təsərrüfatını *“xeyirxah məşğuliyyət”*²⁰ adlandırmış və kişi və qadınları *“kənd təsərrüfatı elmləri”*²¹ ilə məşğul olmağa çağırmışdır. O, yazır: *“İnsan bu fəaliyyət sahəsində yüksək məhsuldarlıq əldə etməlidir və o zaman O, çoxlu sayda insanların firavanlığını təmin edə bilər”*²². Həzrət Bəhaullah kənd təsərrüfatını *“bəşəriyyətin tərəqqisini təmin edən və dünyanı dəyişən qüvvə”*²³ adlandırmışdır.

Qida bizim üçün əsas və əvəzedilməz enerji mənbəyidir. Qazıntı halında olan yanacaq yataqlarını və kimyəvi enerji mənbələrini tükətdikdən sonra, biz, gələcəkdə bu ənənəvi enerji daşıyıcılarına əvəz tapmaq, o cümlədən kənd təsərrüfatı bitkilərində toplanan günəş enerjisindən də istifadə etmək məcburiyyətində qalacağıq. Biz bunu etməyin səmərəli yollarını hələ bilmirik, lakin əgər biz bu sahədə nailiyyət əldə etmək istəyiriksə, genetik resurslara və təbiət sistemlərinin fəaliyyət mexanizminə istinad etmədən keçinə bilməyəcəyik.

Bütün sadalanan hadisələr planetimizi görünməmiş miqyasda bioloji böhrana doğru aparır. Onun mahiyyəti

isə təbii ekosistemlərin yoxsullaşması və məhsuldarlığının aşağı düşməsindən ibarətdir. Bu isə insanın təbii resurslarından istifadə imkanlarını azaldır.

Bu böhranın qarşısını almaqdan ötrü biz demək olar ki, heç nə edə bilmirik. İnsan cəmiyyətinin və təbiət sistemlərinin ətalətliliyi olduqca böyükdür. Hər halda yaxın onilliklərdə biz təbiəti qorumaqdan ötrü maksimum səy göstərməliyik. Bu, təbiətin hələ sağ qalmaq şansının olduğu qoruq və digər qorunan ərazilərin sayını artırmaqla yanaşı, biosfer sistemləri üzərində nəzarətə daha universal yanaşmanın tətbiqini tələb edir. Bir növ və ya bir tip məhsul istehsalına istiqamətlənmiş bu günün bəsit biotexnologiyaları çərçivəsindən çıxmaqla, bizim biosfer sistemləri haqqında elmi anlayışlarımızın kamilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır. Biz bütöv ekosistemləri bərpa etməyi və onları idarə etməyi öyrənməliyik. Aqromezəçilik və torpağın becərilməsini minimuma çatdıran ekoloji əkinçilik sistemləri, bioloji nəzarət və zərərvericilərlə mübarizə problemi nə kompleks yanaşma sahəsində müasir elmi tədqiqatlar – bütün bunlar lazımi istiqamətdə hələ ilk addımlardır.

Şübhəsiz, bioloji sistemlərin dağılması prosesini dayandırmaqdan ötrü bu gün də cəhdlər edilməkdədir. Son yarım əsr ərzində Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının (BTMİ) fəaliyyəti dünya təbiətinin mühafizəsinə istiqamətlənmişdir. Bu təşkilat Ümumdünya vəhşi təbiətin qorunması fondu (ÜVTQF) və BMT komitələri ilə birgə 1980-ci ildə təbiəti mühafizə sahəsində, növləri, ekosistemləri və əsas həyat təminatı sistemlərini qorumağa, planetin genetik müxtəlifliyini saxlamağa çağırış edən dünya strategiyasını irəli sürmüşdür. Bu strategiya təbiəti mühafizə sahəsində otuzdan artıq milli proqramda öz əksini tapmışdır. Riçard Beyker və onun “Ağac adamları” qrupunun ağacbasdırma təşəbbüsündən sonra, uyğun milli

proqramın qəbul edilməsi sayəsində dünyanın hər yerində yerli ictimai ekoloji qrupların səyi ilə oxşar kampaniyalar keçirilməyə başlandı. Predmeti nadir növlər olan Beynəlxalq konvensiyalar balıq ovunu və ticarətini tənzimləyir, miqrasiya edən növlərin hərəkətini izləyir, dənizlərin çirkəllənməsinə və okeanlara tullantıların atılmasına nəzarət edir, regional ekoloji tədbirlərin keçirilməsindən ötrü göstərişlər verir. Lakin bu fəaliyyət də bu günün irəli sürdüyü tələbləri yerinə yetirməkdən ötrü kifayət deyildir. Bu fəaliyyət nəticəsində dağılmanın tempi yalnız zəifləmiş, lakin prosesin özü dayanmamışdır.

Ən çox ümidverici hallardan biri – ictimai şüurun artması, növlərin yox olması və onların yaşayış yerlərinin dağılması ilə əlaqədar insanların həyəcanıdır. İnsanlar daha tez-tez təbii mühiti qorumaq və onu “tərəqqi” və “iqtisadi inkişaf”ın dağıdıcı təsirindən mühafizə etməkdən ötrü tədbirlərin görülməsi tələbi ilə çıxış etməyə başlamışlar. Təbiəti mühafizə məsələləri ilə məşğul olan ictimai təşkilatların, ekoloji birliklərin, həmçinin, istehlakçıların fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirən qrupların sayı artmaqdadır. Bir çox ölkələrdə bu təşkilatlar siyasi partiyalara nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir, siyasətçiləri ekoloji məsələləri gündəlikdə birinci yerdə qoymağa məcbur edirlər. Bu təşkilatların fəaliyyəti son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir; onlar təkcə öz üzvləri deyil, geniş ictimaiyyət arasında da maarifləndirmə işləri aparır, ekoloji bəlaları aşkara çıxarır, lakin eyni zamanda birgə fəaliyyət göstərməyi, problemi peşəkarlıqla təqdim etməyi və əsaslandırılmış qiymətləndirmə aparmağı öyrənirlər. Birləşməklə, onlar yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə təsir göstərmək qabiliyyəti olan güclü ictimai qüvvəyə çevrilirlər.

Bu təşkilatların siyasi hərəkətlərə bağlılığına və gündəlik məsələlərdə onlar arasında tez-tez fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, güman edirik ki, maraqların ümumiliyi onlara ziddiyyətləri aradan götürməyə və vahid cəbhədə sıx fəaliyyət göstərməyə imkan verəcəkdir. Bu o zaman baş verəcək ki, insanlar təbiət həyatına düşüncəsiz müdaxilənin fəlakətli nəticələrindən heç kimin qurtulmasının mümkünsüzlüyünü dərk edəcəklər. Lakin bəhailərin nəzərinə, bu da kifayət deyildir. Problemlərimizi uğurla həll etməkdən ötrü daha güclü motivlərin olması zəruridir, nəinki, sadəcə gələcək qarşısında qorxu.

VI. BİZ HARA GEDIRİK ?

İnsanlar həmişə gələcəyə nəzər salmağı arzulamışlar. Gələcəkdən xəbər vermə - dünyanın ən qədim sənətlərindən biridir. Halbuki onu bu gün adətən başqa cür – “uzunmüddətli proqnozlaşdırma” və ya “futurologiya” adlandırırlar. Bu sahə çox vaxt hər cür fırıldaqçıların və yalançı peyğəmbərlərin fəaliyyət meydanına çevrilir, çünki onların peyğəmbərliklərini müəyyən vaxta qədər yalan olduğunu sübut etmək mümkün deyildir. Bununla belə, gələcəkdə bizi gözləyən hadisələr haqqında təsəvvürə malik olmaq olduqca vacibdir. Bu gün dünya görünməmiş sürətlə dəyişir; yalnız bir insan nəsli üçün ayrılmış vaxt dəyişməz qalır. Keçmiş dövrlərdə insanı, bir qayda olaraq, müəyyən həyat-tərzinə istiqamətləndirir və hansısa məşğuliyyət növünə hazırlayırdılar ki, o da bu işlə ömrü boyu məşğul olurdu. İndiki Qərb cəmiyyətində kim ki, vaxtaşırı öz təhsil səviyyəsini yüksəltmir, işini itirmək və ya iş tapmamaq təhlükəsi ilə üzləşir. Ona görə də biz, imkan daxilində, həyatımızda baş verəcək dəyişiklikləri öncədən görməyi və ona uyğunlaşmağı öyrənməliyik.

Keçmişin təcrübəsi göstərir ki, gələcəyi öncədən söyləmək asan iş deyildir. Bundan ötrü istifadə edilən metodların biri “ekstrapolyasiya” adlanır. Onun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: keçmişdən indiyə kimi olan tendensiya müəyyən edilir və bu tendensiyanın gələcək üçün güman edilən inkişafı əsasında proqnozlar hazırlanır. Lakin bu cür düz xətlə ekstrapolyasiyada keçmişə istinadən gələcəkdə görünməsi əvvəlcədən mümkün olmayan, məsələn, hadisələrin yeni qarşılıqlı əlaqəsi, yeni kəşflər, müharibələr və digər bir çox amillər nəzərə alınmır. Bununla da proqnoz öz əhəmiyyətini itirir. Bu sahədə növbəti addım gələcəyin kompüter modelləşdirilməsidir. O, adətən, mövcud tendensiyaların

proyeksiyasına əsaslanır, lakin onların qarşılıqlı təsirini nəzərə alan proqramların hazırlanması da mümkünsüz deyildir. Proyeksiyalı müxtəlif kombinasiyalarda təkrarlamaq da olar, onda son nəticənin gələcəkdə müxtəlif mümkün dəyişikliklərdən asılı olması görünəcəkdir.

XX əsrin 70-ci illərində Roma klubunun maliyyə dəstəyi ilə “İnkişafın həddi” adlı tədqiqat layihəsi ətraf mühitin gələcəyini moddelləşdirmək üçün edilmiş cəhdlərdən biri idi. Bu tədqiqatın gedişatında dünya iqtisadiyyatının inkişafının ümumi tendensiyaları, əhalinin artımı, ətraf mühitin çirklənməsi və başqa amillər gələcəyə ekstrapolyasiya edilmişdir. Kompüterə sual verilmişdi: bizim sivilizasiyanın aqibəti necə olacaqdır? Cavab belə olmuşdur: mövcud tendensiyaları saxlasaq növbəti yüzillikdə, yəni XXI əsrdə inkişafımızda hansısa səviyyəyə çatacağıq, sonra inkişafı məhdudlaşdıran maneələrə rast gəldikdə bizim sivilizasiya məhv olacaqdır. Bu və digər tendensiyanı dəyişdirməklə, biz fəlakətin baş vermə vaxtını yalnız yaxınlaşdırma və ya uzaqlaşdırma bilirik, onun qarşısını almaq mümkün deyildir.

Bu model bəsitliyinə və regional fərqləri nəzərə almadığına görə kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. Sonralar bu cür bədbin proqnozlar verməyən başqa modellər də işlənmişdir; bununla belə bütün modellər sonda böhranın baş verəcəyini söyləyirdilər. Mahiyyətinə görə bütün modellər indinin tendensiyalarının ekstrapolyasiyasından ibarət idilər və onlar bir mənalı şəkildə deyirdilər: dünya indiki yolla daha inkişaf edə bilməz; inkişafın istiqaməti dəyişməlidir, bu dəyişiklik olduqca vacibdir. Modellər böhran halları nəticəsində hansı texnoloji, siyasi və ya sosial dəyişikliklərin baş verəcəyini nəzərə ala bilməzdilər. Modellər zəruri dəyişiklikləri (əhalinin artım tempini azaltmaq, çirklənmənin qarşısını almaq və s.) göstərə bilsələr də, lakin, təəssüflər olsun ki, onları həyata keçirməyin yollarını göstərə bilmirdilər.

Bizi gələcəkdə nə gözləyir ?

Aparılmış tədqiqatlar əsasında gələcəyimizlə bağlı ağlabatan proqnozlar nəyi göstərir? İndi əsas problem əhəlinin artımıdır. BMT-nin hesablamalarına görə doğumun azalma tendensiyasını həyat səviyyəsini yüksəltmək və ailənin planlaşdırılması üzrə demoqrafik proqramı qəbul etməklə saxlamaq mümkündür. Ehtimal edilir ki, əhəlinin sayı XXI əsrdə 10-14 milyard həddinə çatanda artımda sabitləşmə baş verəcəkdir. Ona qədər bu artım, əhəlisinin iki dəfə artması problemi ilə bacarmaq gücündə olmayan inkişaf etməkdə olan ən kasıb ölkələrdə baş verəcəkdir. Əhəlinin bu cür artımı dəhşətli yoxsulluğa, aclıq, resursların tükənməsi, hədsiz urbanizasiya, sosial və siyasi qarşıdurmalara gətirib çıxaracaqdır.

Bioloji tendensiyalar da tam şəkildə aydındır. Primitiv, məhv edən, zibilliyən zərərverici qrupların miqdarı artacaq və qüvvədən düşmüş və atılmış torpaqların deqradasiyası prosesi davam edəcəkdir. Məhsuldar, öz müvazinətini saxlamış təbii sistemlər nadir hadisəyə, müvazinətin pozulması – orqanizmələrin hədsiz çoxalması və ya qırılması isə adi hadisəyə çevriləcəkdir; bəzi təbii sistemlərdə bioməhsuldarlığın aşağı düşməsi baş verəcəkdir.

Dünya iqtisadiyyatında aşkar disbalans əlamətləri gözə dəyməkdədir. Hökumətlərin artıq dövlət sərhədlərini aşaraq vahid dünya sisteminə çevrilmiş, lakin əvvəllər olduğu kimi milli mexanizmlərə və siyasətə istinad edən iqtisadiyyatlarını nəzarətdə saxlamaqda səriştəsizliyi bizi artımaqda olan iqtisadi sabitsizliyə doğru sürükləyir. Üçüncü dünya ölkələrində istehsal olunmuş əsas məhsulların ucuz qiymətə satılması ona gətirib çıxarır ki, bu ölkələr borclar dəryasına qərq olurlar; bu borclar astronomik rəqəmlər al-

maqla daim artır, onların yaxın gələcəkdə ödəniləcəyinə az da olsa ümid yoxdur. Qeyri-sabitlik varlı ölkələrə də toxunmuşdur; bu ölkələr öz mənafeələrini bir qayda olaraq, beynəlxalq birləşmənin mənafeyindən üstün tuturlar. Bu isə borcların artmasına və qarşılıqlı borcların ödənilməməsinə gətirib çıxarır. Varlı ölkələr üçün iqtisadi tənəzzül və ya ciddi sarsıntılar və xroniki böhranlar real təhlükə yaratmışdır.

Nüvə müharibəsi təhlükəsi də qalmaqdadır. Mübaligəsiz deyərək bilərik ki, o baş verərsə, bizim gələcək haqqında bütün proqnozlarımızı və gümanlarımızı heçə çevirəcəkdir. Nüvə müharibəsinin nəticələrinə həsr olunmuş əksər tədqiqat işlərində iddia edilir ki, dünya əhalisinin böyük hissəsi, üçdə biri və ya üçdə ikisi partlayışın ilk anlarında və bir qədər sonra – dünya sisteminin çökməsi və bu zaman yaranmış aclıq nəticəsində həlak olacaqdır. Hətta məhdud nüvə müharibəsi nəticəsində atmosfərə atılmış toz və tüstü uzun zaman, həftə və ya bir ay ərzində gündüzü gecəyə çevirəcəkdir. Nəticədə temperaturun kəskin azalmasına, yəni “nüvə qışı” deyilən vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Bunun nəticəsində bioloji məhsuldarlığın aşağı düşməsi və kənd təsərrüfatının iflası baş verəcək və bütün dünya ərzaqsız qalacaqdır. Bu cür fəlakətdən qurtulmaqdan ötrü on illiklər lazım gələcəkdir. Şübhəsiz, bu dövrdə əhalinin artımı problemi bir müddət öz aktuallığını itirəcəkdir. Fəlakətin baş verdiyi böyük ərazilərdə on illiklər, hətta ola bilsin bir-neçə nəslin həyatı ərzində insan yaşamaz. Sakit okeanda Bukini mərcan adasından keçən əsrin 40-cı illərinin sonu və 50-ci illərin əvvəllərində nüvə silahlarının sınaq meydanı kimi istifadə edilmişdir və indi onu təmizləməkdən ötrü ciddi

tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, orada insanın yaşaması hələ də olduqca təhlükəli hesab olunur.

İndiki tendensiya və davam etməkdə olan bəynəlxalq anarxiya şəraitində dünyanın məhvə məhkum olması aşkar görünməkdədir. İbrətamiz bir lətifə var: bir nəfər özünü yüz mərtəbəli binanın damından atır; əllinci mərtəbənin yanından keçəndə özlüyündə fikirləşir: “həyat doğrudan da gözəldir. Əcəb gözəl mənzərədir. Yüngül külək də əsir. Həyatda bundan gözəl nə ola bilər?”. Biz də həmin adama oxşayırıq – indiki anlarımızdan zövq alır, gələcəyimizi - gec-tez zərblə yerə dəyəcəyimiz haqda düşünmürük.

Təbiət dünyasında istənilən tendensiyanın inkişafı zamanı nəzarət mexanizmi işə düşür. Yırtıcı heyvanlar üçün qida rolunda çıxış edən hər hansı növün fərdləri əgər hədsiz çoxalırsa, ya yırtıcıların sayı artır, ya da aclıq və ya xəstəliklər işə düşür. İnsan cəmiyyətində də eyni hadisələr baş verir; əgər məsarifləriniz bankdakı hesabınızı üstələyर्सə, siz ya bankdan xəbərdarlıq alacaq, ya da hesabınız tamam bağlanacaqdır. Bəzi nəzarət mexanizmləri artıq işə düşmüşdür. Həm bazar manipulyasiyaları, həm də bəzi xammal növlərinin qıtlığı səbəbindən dünya üzrə enerji daşıyıcılarına olan qiymətlərin daim artımı (əgər onların qısa müddətli tərəddüdünü nəzərə almasaq) ağır sənayeni, işsizliyin artması ilə müşayiət olunan böhran vəziyyətinə salmışdır. Torpağın insanları qida ilə təmin etmək qabiliyyətinin itirildiyi bir sıra ölkələrdə aclıq səbəbindən əhalinin azalması da baş verir.

Gözlənilən dəyişikliklər

Dünyanın mövcud siyasi-iqtisadi strukturları bu günkü problemləri həll etmək iqtidarında olmadıqlarını nümayiş etdirirlər. “Suveren” dövlətlərə bölünmənin törətdiyi anarxiyanın hökm sürdüyü vahid dünyada idarə etmənin mümkünsüzlüyü daha aşkar görünməkdədir. Müasir ictimai təsisatlar çarəsiz halda köhnəlmişlər. Onları “mədəniyyətin dinozavrları” da adlandırmaq olar. Onların təşəkkül tapması əlaqələrin zəif olduğu başqa sosial mühitdə baş vermişdir. Lakin indi bu mühit vahid dünya sisteminə çevrilməklə dəyişmişdir. Suveren xalqların təsisatları, dinozavrlar tək ya təkamül etməli, ya da məhv olmalıdırlar.

Xoşbəxtlikdən müxtəlif amillərin təzyiqi altında (ətraf mühitin problemləri onlardan biridir) hökumətlər öz strategiyalarını dəyişməyə məcbur olmuşlar. Bu məsələlər ilk dəfə 1972-ci ildə Stokholmda BMT-nin ətraf mühitə həsr olunmuş Konfransında hökumətlərin birgə görüşündə müzakirə olunmuşdu. Konfransda BMT-nin ətraf mühitlə bağlı Proqramı qəbul olundu. Bu Proqram planetdə ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş bir çox aksiyaların həyata keçirilməsindən ötrü əsas olmalı idi. Belə ki, dövlətlərarası konsultativ dəniz təşkilatı BMT-nin ətraf mühit Proqramı çərçivəsində bütün dünya üzrə dənizlərin və sahil zonalarının mühafizəsi üzrə regional tədbirlər təşkil etmişdi. Çox fərqli siyasi istiqamətli, o cümlədən bir-birilə açıq mübarizə aparan və hətta müharibə vəziyyətində olan ölkələr bu regional proqramlarda iştirak etməklə dənizlərin mühafizəsi sahəsində birgə əməkdaşlığa maraq göstərdiklərini nümayiş etdirmişlər. Obyektiv reallıq hamı üçün resursların bir mənbəyinin olmasını göstərir; bu isə ən

ciddi siyasi fərqlərdən yüksəkdə durur. Analoji tendensiya BMT-nin Ətraf mühit Proqramının dəstəyi ilə dövlətlər ozon təbəqəsini dağıdan atmosfer qazlarının miqdarını azaltmaq və təhlükəli tullantıların beynəlxalq alverini nəzarətə almaq sahəsində birgə cəhdlər göstərərəkən də özünü biruzə vermişdir. Bu yalnız başlanğıcdır və atılmış addımlar problemin böyüklüyü ilə müqayisədə olduqca cüzi görünə bilər, lakin hər halda başlanğıc qoyulmuşdur.

“Brundtland məruzəsi” (Şuranın sədri Qro Harlem Brundtlandın adı ilə bağlıdır) adını almış BMT-nin ətraf mühit Proqramı rəhbərləri Şurasının təqdim etdiyi sənəddə bəşəriyyət qarşısında duran məsələlər dəqiqliklə göstərilmişdir. Başlığı “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlanan məruzədə deyilir ki, dünya iqtisadiyyatını sabit və böhransız inkişafa istiqamətləndirməyin zəruriyyəti yetişmişdir.

İnsanın fəaliyyəti nəticəsində dünyanın başı üzərində ciddi təhlükənin (istixana effekti yaradan qazların atmosfərə atılması və stratosferdə ozon təbəqəsinə kimyəvi hücumlar daha təhlükəlidir) yaranması faktının elmi cəhətdən əsaslandırılması siyasətçiləri ətraf mühit problemini gündəlik məsələnin əsas mövzusunə çevirməyə məcbur etmişdir. Yerli və ölkə səviyyəsində keçirilən seçkiqabağı kampaniyalarda, həmçinin, beynəlxalq konfransiyalarda və hökumət başçılarının görüşlərində ətraf mühit indi “bir nömrəli məsələyə” çevrilmişdir və bu sahədə fəaliyyətə çağırış daha gür səslənməkdədir.

Hələ bir-neçə il əvvəl yalnız öz milli maraqlarının və suveren hüquqlarının qayğısına qalan dövlətlər, bu gün ekoloji problemləri beynəlxalq ictimaiyyətlə birgə həll etməkdən ötrü suverenliyinin hansısa bir hissəsindən imtina etməyin zəruriliyindən danışirlər. Birgə hərəkət etməyin vacibliyi artıq hamıya aydın olsa da, təəssüflər olsun ki, biz nə etmək və necə etməyin ümumi baxışından hələ uzağıq.

Gələcəyə addım ?

Son yüz ildə bəşəriyyətin sosial təkamülündə Bəşəri Birliyin növbəti mərhələ olmasını inandırıcı surətdə sübut edən Bəhai baxışını qəbul etsək, belə sual verməyə haqqımız vardır – bu günkü ekoloji problemlərin həlli və sivilizasiyanın yeni resurs bazasının yaradılması planında bu cür gələcək bizə nə verəcəkdir? Ətraf mühitin gələcəyinə münasibətdə müəllif Bəhai təliminə və elmi məlumatlara əsaslanan mülahizəni müdafiə edir. Praktika-da bəhai prinsiplərinin və elmi nailiyyətlərin tətbiqi cəmiyyət qarşısında inkişaf üçün görünməmiş imkanlar açır. Gələcək, şübhəsiz ki, bu kitabda təsvir edildiyindən qat-qat zəngin və çoxçalarlı olacaq; lakin konkret detallarından asılı olmayaraq, təklif edilən inkişaf strategiyası ətraf mühitin gələcəyinə nikbinliklə baxmağa imkan verir.

Bizim dövr üçün səciyyəvi olan texnikanın sürətli inkişafı və sosial dəyişikliklər planetdə ekoloji müvazinəti ciddi şəkildə pozmuşdur. Vəziyyətin elmi qiymətləndirilməsindən göründüyü kimi, ilk öncə, imkan həddlərində, insan cəmiyyətinin planetə vurduğu ziyan ləğv edilməlidir. Atmosferin həyat təminatı sistemlərinin sabitliyini təmin etməkdən ötrü, yenə də imkan həddlərində bütün yer səthində bitki və heyvan qrupları bərpa olunmalıdır. Əksər hallarda bioloji müvazinəti pozan səbəbi sadəcə götürmək və təbiət sistemlərinin daxilinə qoyulmuş özünü bərpa mexanizmlərinin işə düşməsindən ötrü şərait yaratmaq kifayət edəcəkdir.

Belə ki, ozon təbəqəsinin bərpasından ötrü onun parçalanmasını sürətləndirən kimyəvi birləşmələrin istehsalı və atmosfərə atılması dayandırılmalıdır. Bununla bağlı

beynəlxalq konvensiya fəaliyyət göstərir. Dövlətlər XFK ehtiyatlarının ləğvindən ötrü qrafik qəbul etmiş, ona əvəzləyici tapmaqdan ötrü fəal axtarışdadırlar. XFK-nın mövcud ehtiyatı toplanmış və zərərsiz hissələrə parçalanmaqdan ötrü emal edilmişdir. Atmosferə vaxtilə atılmış kimyəvi birləşmələr isə tədricən parçalanacaq və XFK-ya qadagılar qoyulduqdan sonra atmosferə yeni tullantılar atılmayacaqdır. Ola bilsin ki, yüz il sonra, əgər kimyəvi birləşmələrin parçalanma sürəti düzgün hesablanıbsa, ozon təbəqəsi öz əvvəlki sıxlığını bərpa edəcəkdir, çünki ozonun yaranmasına mənfi təsir göstərən xarici amillər artıq olmayacaqdır.

Əksər bioloji qruplar, xüsusən də mülayim qurşaqlarda, özünü bərpa mexanizmlərinə malikdirlər. Nə qədər ki, təbii orqanizmlər bir dəfəlik məhv olmayıblar, təbii bərpa prosesləri sistemi tədricən əvvəlki və ya ona yaxın vəziyyətə qayıtmasını təmin edə bilər. Əlbəttə, çirklənmə və digər mənfi amillərin sistemə təsiri götürülməlidir. Artıq indi təsərrüfat işlərinin fəal aparılmadığı bütün ərazilərdə bitki və heyvan aləminin bərpasına başlamaq mümkündür.

Başqa problemlərin həllindən ötrü daha ciddi tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Belə ki, iqlim dəyişmələrinin və okean səviyyəsinin qalxmasının səbəbi olan global istiləşmə problemi istixana effekti yaradan karbon, metan və başqa qazların istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmadan həll edilə bilməz. Qazıntı yanacağının başqa enerji mənbələri ilə əvəz edilməsi bizim sivilisasiyanın enerji təminatında əsl inqilab olacaq. Bir sıra dövlətlərin atmosferlə bağlı konvensiyalara qoşulması uyğun nəzarətin həyata keçirilməsi üçün əsas ola bilər. Meşələrin qırılmasına son qoyulmalıdır. Karbon qazını udmaq qabiliyyəti olan meşələr, mərcan rifləri və başqa bioloji qruplar mümkün olan hər yerdə bərpa olunmalıdır ki,

atmosferdə karbon qazının miqdarını azaltmaq mümkün olsun.

İnsan və təbii sistemlər üçün daim təhlükə törədən məhsullar – zəhərli tullantılar, çirklənmə mənbələri, radioaktiv maddələri toplamaq, neytrallaşdırmaq və dərinədə basdırmaq lazım gələcəkdir. Bu çoxlu xərc tələb edəcək, əgər bu maddələrin miqdarını və onların bizim səhlənkarlığımız səbəbindən bütün planetə səpələndiyini nəzərə alsaq, bu təəccüblü deyildir.

Torpaq təbəqəsinin zərər çəkdiyi və ya dağıldığı böyük vilayətləri bərpa etməli olacağıq. Bu istiqamətdə birinci addım yer səthinin təbii konturlarının, ikinci addım isə - torpaq qatını yaratmaq qabiliyyəti olan bioloji qrupların qismən də olsa, reproduksiya bərpası olacaqdır. Torpağın bərpası prosesi çox ləng gedən prosesdir, ona görə də ayrı-ayrı vilayətləri öz əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaqdan ötrü on illiklər və hətta yüzilliklər tələb olunacaqdır.

Planetin bioloji müxtəlifliyini qorumaqdan ötrü Beynəlxalq tədbirlər planlaşdırılmışdır. Bu layihədə bütün dünyanın sərvəti olan bioloji müxtəlifliyi qorumaq məqsədilə məsuliyyətlərin və xərclərin dövlətlər arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bir çox təbii sistemlərdə bizim tərəfimizdən ora gətirilmiş, təbii reproduksiya proseslərini və sistemin saxlanması pozan yad və ya təcavüzkar növləri məhv etmək və yaxud da bu növləri sistemin başqa komponentləri ilə müvazinətini saxlayan bioloji nəzarət mexanizmini işə salmaq lazım gələcəkdir. Bu iri ekosistemlər – ada ekosistemlərinə və özünün ilkin ölçülərinə görə dəfələrlə kiçilmiş ekosistemlərə münasibətdə daha düzgün olardı. Ayrı-ayrı hallarda ekosistemin bərpası prosesi çox uzun ola bilər. Yeraltı suların çirkləndiyi yerlərdə onların təmizlənməsindən ötrü

yüz illər, bəlkə də min illər lazım gələcəkdir. Bu eynilə zəif çoxalan növlərin populyasiyasına da aiddir - əgər onlara hətta xüsusi köməklik göstərilə belə, az vaxtda bərpa oluna bilməyəcəklər.

Əksər hallarda təbiətə vurulmuş ziyan çarəsizdir. Əgər növlər məhv olmuşsa, onları artıq bərpa etmək mümkün olmayacaq. Deyək ki, gen mühəndisliyi yoxa çıxmış növlərin bərpasını nəzəri cəhətdən mümkün etdi; bununla belə, biz onları yarada bilməyəcəyik, çünki onlar haqda kifayət qədər məlumata malik deyilik. Bütün okeanları bürümüş çirklənmə də dönməz proses hesab olunur və biz onun zərərli təsirinin gələcəkdə qarşısını almaqdan ötrü nə isə etməkdə acizik.

Ümid üçün əsas

XX əsrin biosferə vurduğu və vurmaqda davam etdiyi bütün itkilərə və düzəldilməsi mümkün olmayan ziyanlara baxmayaraq, uzaq gələcəkdə Yerdə harmonik cəmiyyətin qurulmasına ümid üçün əsas vardır. Elə ki, indiki keçid dövrünü keçdik, bütün bəşəriyyətin cəhdlərini, belə deyək, yüz il ərzində birləşdirməklə, planetdə bioloji sistemlərin mövcudluğu üçün zəruri əsası bərpa etmək mümkün olacaqdır. Bu fundamentin üzərində, indikindən qat-qat yüksəkdə duran yeni dünya sivilizasiyası qurulacaqdır. Bu sivilizasiyanın sabit inkişaf dövrü, Bəhai Yazılarına görə təqribən 500 min il davam edəcəkdir. Bu çox böyük zaman göstəricisidir, hətta peşəkar futuroloqların maraqlandığı zaman göstəricisindən də böyükdür.

Biz bu gələcək sivilizasiyanın bəzi cizgilərini qabaqcadan görməyə cəhd edə bilərik. Kənd təsərrüfatı və planetin bioloji resurslarından istifadə onun əsasını təşkil edəcək, lakin o, bu gün mövcud olan bəsitləşdirilmiş və istehlakçılıq variantında olmayacaq. Onlar mürəkkəb ekoloji sistemlərə inteqrasiya olunacaq, insan isə bu sistemin ayrılmaz hissəsini təşkil edəcəkdir. Qeyri-sabit və monokulturaya əsaslanan müasir kənd təsərrüfatının yerinə cəmiyyəti zəruri qida və xammal məhsulları ilə, bir sözlə, enerji ilə təmin edən mürəkkəb rəngarəng və sabit sistemlər gələcəkdir. Növ müxtəlifliklərinin çoxluğu şəraitində mövcudluğu, bu sistemləri planetin bütün təbii şəraitlərinə uyğunlaşdırmağa imkan verəcəkdir. Onların hər biri insan cəmiyyətini təkcə resurslarla təmin etməyəcək, həmçinin, mərcan riflərində olduğu kimi bu cəmiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış tullantıları səmərəli sxem üzrə assi-

milyasiya və təkrar istifadə edəcəkdir. Biotexnologiya inkişaf etdikcə kənd təsərrüfatı və sənaye bu cür məhsuldar sistemə tam integrasiya olunacaqdır.

Yer səthinə çatmış günəş enerjisindən maksimum istifadə etməkdən ötrü bütün yer səthi bu işə cəlb olunacaqdır. Bu günkü şəhərlərin asfalt və beton örtüklü səmərəsiz zonaları ləğv ediləcək – onların yerində meşələr, yaşıl zonalar yaranacaq, onlar həm bəzək, həm də faydalı materialların mənbəyi rolunu oynayacaqdır.

Mükəmməl rabitə və nəqliyyat imkanlarına malik gələcək cəmiyyətdə insanların böyük şəhərlərdə sıxlaşmasına ehtiyac olmayacaqdır. Belə ki, enerji və digər resurslar bütün təbii zonalarda bərabər şəkildə paylandığından, bu da insanlara planet səthində bərabər şəkildə səpələnməyə imkan verəcəkdir. Yaşayış məntəqələrinin ölçüləri, çox güman ki, yerli resursların həcmindən və həmçinin əhalinin hansı sayının tam dəyərli sosial münasibətlərdən ötrü optimal götürülməsindən asılı olacaqdır. Bir neçə min insandan ibarət icma, məsələn, öz üzvlərinin hamısına yaxşı təhsil verməkdən ötrü kifayət qədər potensiala malik ola bilər, eyni zamanda bu cür sayda üzvlərin hər biri qalan üzvləri tanıyacaq və demək, hər kəs icmanın kollektiv həyatına cəlb olunmuş olacaqdır.

Bu cür sistemlərin yüksək dərəcədə integrasiyası inkişaf üçün böyük perspektivlər açacaq, beləliklə də, bizim imkanlar qeyri-məhdud olmaqla, bir hissəsi olduğumuz ekosistemin məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırmaq qabiliyyətindən asılı olacaqdır. Əgər mərcan rifini və ya rütubətli tropik meşəni gələcək sistemin modeli kimi götürsək, məlum olur ki, onun potensialı bizə bu gün məlum olandan dəfələrlə yüksəkdir. Ekoloji problemlərin bəşəriyyəti dünya miqyasında böhranla təhdid etdiyi tarixin bu böhranlı anında, bir çoxları, çox güman ki, bu cür gələ-

cəyin qurulmasına inamsız yanaşırlar, onu utopiya hesab edirlər. Biz öz həyat tərzimizi dəyişə bilərik və bəşəriyyət planetin təbii sistemləri ilə harmonik münasibət yaratmaq qabiliyyətindədir - ideyalarına inam fəaliyyətimiz üçün stimula ola bilər. Gələcəyə sadəcə pozitiv baxışın olması kifayət deyildir. Zamanın tələbi bizim hərəkət istiqamətini tapmağımızda deyil, arzuladıqlarımızın necə əldə edəcəyimizdən asılıdır, çünki məqsədin özü vacib olduğu kimi, məqsədin əldə edilməsi vasitələri də əhəmiyyətlidir.

VII. EKOLOJİ DƏYƏRLƏRİN ƏSASI

Elmin bizə təqdim etdiyi məlumatlar əsasında ətraf mühitin vəziyyəti haqqında mühakimə yürütsək, optimizm üçün əsasımız az olacaq. Bütün dünyada, bir qədər gecikmiş olsa da, siyasi oyanış prosesi başlanmışdır. Lakin mövcud təsisatların ətraf mühitin böhranını dəf etməkdən ötrü zəruri tədbirləri həyata keçirməyə hazır olub-olmaması hələ aydın deyildir. Nəhəng qüvvələri hərəkətə gətirmiş müasir cəmiyyətin süslüyü və milyardlarla insanın gündəlik həyat - tərzində nəticəsində yaranmış problemlərin böyük miqyası planetimizdə təbii sistemlərin dağılmasını qaçılmaz etmişdir. Təbii sistemlərin heyranedici elastikliyinə baxmayaraq, onların qırılma nöqtəsi vardır. Dünyanın özü kimi qədim olan ifrat dəhşətli mexanizmlərdən – müharibə, aclıq, quraqlıq və vəbadan başqa insan növü üzərində bioloji nəzarəti həyata keçirən və bütün canlıları, o cümlədən, bizim özümüzü məhv etməklə hədələyən dağıdıcı uçuqunun qarşısını saxlamaq ixtiyarında olan başqa nəse təsəvvür etmək olduqca çətinidir.

Əgər ətraf mühit problemini insanın sosial təkamülünün daha geniş kontekstində nəzərdən keçirsək, əmin olarıq ki, cəmiyyəti fəlakətə sürükləyən qüvvələr keçmiş tendensiyaaların birbaşa ekstrapolyasiyası deyildir. Bu, çox güman ki, keçid dövrünün qüvvələridir və onlar çox dağıdıcıdır, çünki onlar parçalanmış, fraqmentlərə ayrılmış suveren dövlətlər dünyasının köhnə strukturunu uçurur, yeni tipli ictimai təsisatların - birləşmiş dünyanın təsisatlarının qurulmasından ötrü yol açırlar. Daha dağıdıcı tendensiyalardan bəziləri, məsələn, əhalinin hədsiz artımı, bizim tarixin bu keçid dövründə ortaya çıxmış disbalansın təzahürüdür.

Baş verənlərin bu cür qiymətləndirilməsi, güman etməyə imkan verir ki, bizim həyatımızın bütün sahələrində, sosial, siyasi, ruhani, həmçinin, texnologiya sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verəcəkdir. Həm də o fikir yaranır ki, bizim ekoloji problemlərin həqiqi həlli bu və ya digər problemin konkret səbəbində və resurslardan istifadədə yeni yanaşmaların (bu da şübhəsiz lazımdır) tətbiqində deyil, dünya birliyinin özünün yenidən qurulmasında və əksər insanların qəbul etdiyi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsindədir. Planetimizdə ətraf mühitin vəziyyətinə onun indiki inkişaf mərhələsində uyğun gələn yeni strukturlara və yanaşmalara istinad etmədən dünyanın əsas ekoloji problemlərinin həllinə cəhd edilməsini xərçəng xəstəliyini leykoplastrla müalicə ilə müqayisə etmək olar. Yeni ictimai sistem öz təsdiqini tapdıqdan sonra, bütün ikinci dərəcəli problemlər, onlar nə qədər ağır olsa da, kifayət qədər məqsədyönlü şəkildə həll ediləcəkdir.

XX əsr, dünyada geniş yayılmış və bütün problemlərimizə əlac olduğunu iddia edən sosial sistemlərin şahidi olmuşdur. Bir tərəfdən qərb kapitalizminin, digər tərəfdən kommunizmin tərəfdarları bəyan edirdilər ki, məhz onların ictimai quruluşu bəşəriyyətin bütün ehtiyac və tələblərini ödəmək iqtidarındadır. Alaq otları pis becərilən sahələrdə sürətlə çoxaldığı kimi, bu sosial-iqtisadi sistemlər də bu keçid dövründə baş verən mədəni qırılmalar şəraitində bir çox ölkələrdə möhkəmlənməyə nail ola bilməmişdilər. Hər iki sistem öz əsaslarında materialist olduğundan, hər ikisində insanların ruhani tələbləri və ehtiyacları ya nəzərə alınmır, ya da əzilir. Hər iki sistem cəmiyyətdə kütləvi narazılıqlar, gələcəyə ümitsizlik və bədbin baxışlar yaratmaqla öz tutarsızlıqlarını nümayiş etdirdilər.

Bəşəri birlik

Əgər mövcud sistemlər iflasa uğrayıblarsa, bəs görəcəyiniz gələcək cəmiyyətin həyat qabiliyyətli olmasından ötrü onun qurulması prinsipləri necə olmalıdır? Belə məlum olur ki, bəşəriyyətin vahid dünya sistemində birləşməsi - aparıcı prinsip olmalıdır, çünki məhz o bizim təkamülümüzün cari mərhələsində təyinedici tendensiyadır. Parçalama və ya hökmranlıq ideyasına əsaslanan və dünya üçün həyat əhəmiyyətli ümumi ədalət və həmrəylik prinsiplərini nəzərə almayan sosial doktrinalar müasir dövrün ehtiyaclarını ödəyə bilməz.

Birlik prinsipi – birliyin müxtəliflikdə olmasının dəyərliliyinin və vacibliyinin dərk edilməsini nəzərdə tutur. Bəşəriyyətin topladığı mədəni təcrübə olduqca zəngindir. İnsan ətraf mühitin müxtəlif şəraitlərinə, istər iqlim, istər resurslar və ya coğrafi mövqe olsun, uyğunlaşmışdır. Avstraliya və Afrika səhralarında, uzaq şimalın buzlaqları üzərində, Sakit okeanın əngəlliklərində itmiş xırda adalarda və ya Asiyanın sıx məskunlaşmış düzənliklərində yaşamaq uğrunda sərt mübarizə həyatda çoxlu sayda müxtəlif keyfiyyətlərin, sosial strukturların, dillərin, incəsənət, elm və texnologiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Onların məcmusu – bizim min illiklər ərzində sosial və mədəni təkamül nəticəsində əldə etdiyimiz ümumbəşəri dəyərimiz və irsimizdir.

Bu mədəni fərqlər çox tez-tez xurafatların, dözümsüzlüyün, inamsızlığın, qarşılıqlı anlaşılmazlığın mənbəyinə, müharibə və genosidin səbəbinə çevrilirdi. Bu gün bu fərqlərin dəyərini dərk etmək, onlarda bəşəriyyətin qeyri-məhdud imkanlarını görməyi öyrənmək zamanı yetişmişdir. Hər bir mədəniyyəti qorumaq və zənginləşdirmək

zəruridir, çünki onların hər biri – xalqlardan birinin dünya sivilizasiyasına tövhəsidir. Tərkibi yalnız bir növdən ibarət sağ qala bilən bioloji sistem mövcud deyildir. Məhz hər biri konkret mühitə uyğunlaşmış və konkret funksiyanı yerinə yetirən növlərin zənginliyi və müxtəlifliyi sistemin məhsuldarlığını və sabitliyini təmin edir. Bu eyni dərəcədə insan mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinə də aid edilir. Məhz onlar yeni dünya mədəniyyətinin qurulmasında maddi əsas kimi çıxış edirlər.

Gələcək dünya cəmiyyətində insan təbiətinin üç aspekti – fiziki, intellektual və ruhani-harmonik şəkildə inkişaf etdiriləcək. Bu günkü cəmiyyətdə biz harmoniyanı görmürük. Gördüyümüz bir qrup materialistlərdir ki, bütün həyatları boyu maddi rifah və həzlər arxasınca qaçır, və ya alimlər, rəssamalar, intellektuallardır ki, öz xoşbəxtliklərini elm və incəsənətlə məşğuliyyətdə, bilik və ideyaların inkişafında tapırlar. Üçüncü qrup insanlar – keşişlər, mollalar, rahiblər və müxtəlif dini təşkilatların fəal üzvləridir ki, özlərini dinə həsr edirlər. Bir halda ki, bədən, şüur və ruh insan təbiətinin eyni dərəcədə üç əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir, onlardan birinə tərəf əyilmə hedonizmə, dözümsüzlük və fanatizmə gətirib çıxarır. İnsanın fitrətinə qoyulmuş potensialdan tam istifadə etməkdən ötrü həm fərd, həm də cəmiyyət səviyyəsində maddi, intellektual və ruhani olan arasında harmoniya əldə edilməlidir.

Harmoniyanın əhəmiyyətli təzahürü kimi, elmlə din arasında razılaşmanın əldə edilməsidir. Elm, fiziki dünyada rastlaşdığımız problemlərin həllindən ötrü mütləq zəruriyyətdir. Maddi sivilizasiyanın tərəqqisi elm və texnikanın inkişafına əsaslanır. Lakin elm mənəvi seçimdən ötrü dəyərlər sisteminə malik deyildir. Mənəviyyəyə münasibətdə elm neytral mövqedədir. Onun nailiyyətindən həm hidrogen bombasının hazırlanmasında,

həm də xərcəngin müalicəsində istifadə etmək mümkündür. Əgər elm, mənbəyi din olan mənəvi dəyərlərə söykənmirsə, o, materializm bataqlığına yuvarlanaraq, çoxsaylı sui-istifadənin qurbanına çevriləcəkdir. Dinin rolu həmişə cəmiyyətə mənəvi oriyentirlər, ümumbəşəri dəyərlər vermək olmuşdur ki, onlar da cəmiyyətin sosial təşkilində yekdilliyin mənbəyi və həmrəyliyin əsası kimi çıxış etmişlər. Lakin bu gün bir çox adamlar dini inkar edir, onu lazımsız sayırlar, çünki onların dünya görüşündə dominant kimi elm və texnikanın tərəqqisinə əsaslanan maddi sivilizasiya durur. Digər tərəfdən, əgər din elmi inkar edirsə, o mövhumatlara sığınmış olur. İndiki mərhələdə ictimai tərəqqiyə nail olmaqdan ötrü elmi və dini dünyagörüşə malik insanlar yeni səviyyədə razılışma əldə etməli, dinlə müasir elmin ittifaqına nail olmalıdırlar.

İmanla şüur, ruhani olanla maddi olan arasında harmoniya bəhai baxışının əsas mahiyyətini təşkil edir. Elm və texnika insan cəmiyyətinin yeniləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır; bəhailərin nəzərinə, elm və texnika insanların maddi çətinliklərini yüngülləşdirməli, cəmiyyətin konstruktiv və təcavüzkar olmayan inkişafına yardım etməli, üzləri arasında bərabərlik və birliyə nail olmalıdır.

Elm və texnika elə bu gün həyatın maddi tərəflərini lazımi səviyyədə təşkil etməklə dünyada yoxsulluğu yox etməkdən ötrü kifayət qədər imkanlara malikdir. Yoxsullar ordusunun əvvəllər olduğu kimi bu gün də yeganə qayğısı fiziki sağqalmaqdır. Həyat uğrunda mübarizə bəzən insanlarda ən pis keyfiyyətləri, xüsusən də, dinin kəskin zəiflədiyi və bizim alçaq instinktlərimiz üçün qarşısıalıcı başlanğıc kimi çıxış edə bilmədiyi şəraitlərdə üzə çıxır. Zənginlik və yoxsulluq qütblərinin aradan götürülməsi yolunda duran maneələr sosial və siyasi səciyyə daşıyır.

Prioritetlər əsaslı şəkildə dəyişdirilməli, siyasətin təkcə qanunlara deyil, eyni dərəcədə mənəvi prinsiplərə də əsaslanmasına nail olunmalıdır. Ədalət prinsipləri əsasında qurulmuş vahid dünya birliyi insanlara öz həyatlarını və icma həyatını daha harmonik əsasda qurmaqda imkan yaratmaqla yaşamaq uğrunda ümitsiz mübarizədən azad edə bilər. Zəngin və yaxşı təmin olunmuş insanların maraqları həyatın maddi cəhətlərinə istiqamətlənmişdir. Onlar üçün mövcudluqlarının əsas vadaredici motivi rifaha nail olmaqla tələbatlarını ödəmək, həzlərə çatmaq, hamı tərəfindən tanınmaqdır. Dəyərlərin bu sistemi Hollivid filmləri, kütləvi informasiya vasitələri və reklam vasitəsilə insanların şüuruna yeridilir; bu özünü şüurlu israfçılıqda və maddi nemətlərdən hədsiz istifadədə göstərir; bu, insanın heyvani təbiətinin onun başqa - ali insani təbiətini üstələməsini göstərən simptomlardan biridir. İnsanın intellektual və ruhani tələbatı yalnız sözdə tanınır.

Əksər insanlar əvvəllər olduğu kimi, o əqidədədir ki, insanın həqiqi gücü və dəyəri onun özündə deyil, hardasa kənardadır. Hər şeyə üstün gələn bu maddi firavanlıq qayğısı bütün dövrlərdə maddi nemətlərin əldə edilməsi vasitələrində dolaşılıq yaratmış və insanları hər cür yollarla pul qazanmağa təhrik etmişdir. Həmin səbəb müasir dünyanın ekoloji problemlərinin kökündə duran israfçılığı törətmişdir. Həzrət Bəhaullah hələ 150 il əvvəl bu yolun təhlükəli olmasını xəbərdarlıq etmişdir:

Sivilizasiya, mötədillik həddini keçərsə, insanları böyük şəərə qər qədər... İfratçılıq həddinə çatdırılmış sivilizasiya şərin tükənməz mənbəyinə çevrilər, eynilə, mötədillik həddində, o xeyirin mənbəyinə xidmət edər. Gün gələcək ki, atəş şəhərləri məhv edəcəkdir...²⁴.

Daim dərinləşməkdə olan problemlər – mühitin çirklənməsi, tullantıların toplanması, silahların təkmilləşdirilməsi, hədsiz urbanizasiya, resursların tükənməsi və ekosistemlərin dağılması – sübut edir ki, bu xəbərdarlıqlığa qulaq asmayan bəşəriyyət böyük bəla və iztirablara düşər olmuşdur.

Biosferin təbii sistemlərinə insanın müdaxiləsi müəyyən həddə qədər yolveriləndir. Bu o deməkdir ki, insan fəaliyyətinin bir çox növləri yalnız mötədillik prinsipi gözlənilməklə həyata keçirilə bilər. Lakin bu gün fəaliyyətin vüsəti ətraf mühitin təhlükəsizliyi ilə deyil, daha çox kommersiya mənfəəti ilə ölçülür. Biz resurslardan istifadədə səliqəli olmalı, texnikanı ondan istifadənin uzunmüddətli perspektivi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyi öyrənməli və təbiətdən istifadənin səmərəliliyini bizim tərəqqini müəyyən edən meyara çevirməliyik.

Ekoloji dəyərlər

İnsan aləmində istənilən fundamental dəyişikliklər şəxsiyyətin özündən başlanmalıdır. Bizlərdən hər birimiz cəmiyyətimizin və bütövlükdə dünyanın vəziyyətinə görə müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyıraq. Məhz fərdi şüur səviyyəsində elmlə din, ekoloji və ruhani dəyərlər arasında qarşılıqlı münasibət qurulur. Həyatın digər formalarından insanı fərqləndirən onun intellekti, rəşional təfəkkür qabiliyyətidir. Bu qabiliyyətdən istifadə etməklə biz elm və texnikanı o səviyyəyə qədər inkişaf etdirmişik ki, onlar elektrik şəbəkəsində qısa qapanma tək, bioloji təkamülün təbii mexanizmini dərindən pozmuşlar. Müasir tibbin sayəsində ən sağlam və güclü olanlar deyil, ən varlı və imkanlılar sağ qalırlar, hər halda Qərbin əksər xəstəxanalarında belədir. Lakin var-dövlət irsən ötürülən genetik xəssə deyil və bu cür sağ qalmanın təkamül nöqtəyindən nəzərdən dəyəri yoxdur. Məsələn, bir halda ki, var-dövlət, bir qayda olaraq, doğumun aşağı səviyyəsi ilə fərqlənir, ona görə də bu planetdə varlıların sayı, məntiqlə götürsək, kasıblarla müqayisədə getdikcə azalmaqdadır. Bu nöqtəyindən nəzərdən, biz bu gün öz təkamülümüzü şüurlu şəkildə idarə edə bilərik. Lakin biz bu imkandan necə və hansı məqsəddən ötrü istifadə etmək istəyimizlə bağlı qərar qəbul etməliyik. Bu məsələ mənəviyyat məsələsidir və elm ona məqbul cavab verə bilməz. Məhz elm vaxtilə nasizmin irqi təmizlik ideyasına və bu ideyadan irəli gələn nəticələrə, o cümlədən, genosidə haqq qazandırmışdır. Bu gün məhz elm, fəaliyyəti bəşəriyyətə təhlükə törədən hərbi-sənaye kompleksini dəstəkləyir. Bizim üçün birinci ən vacib addım Yerdə olmağımızın məqsədini dərk etməkdir. Biz nə üçün buradayıq? Bu həyatda biz nəyə can

atmalıyıq? Qədimlərdən din bu sualları cavablandırmışdır.

Bəhai təlimi bəşəriyyətin qabaqcadan təyin edilmiş məqsədini izah edərkən, rəşional və ruhani başlanğıcları harmonik şəkildə tarazlaşdırır. Hər bir insanın həm şəxsi, həm də sosial təyinatı vardır. Hər bir kəs böyük potensialın daşıyıcısıdır və bizim borcumuz bu potensialı dərk edib, onu maksimum inkişaf etdirməkdir. Şəxs üçün həyatda əsas məqsəd özünü kamilləşdirmə və ruhani təbiətimizi əks etdirən həmin o həqiqi keyfiyyətləri əldə etməkdir. Biz onları, adətən, xeyirxahlıqlar adlandırırıq. İnsan müqəddəs Yazıları öyrənməklə, dini sistemlərin baniləri – Peyğəmbərlərin həyatı haqqında düşünməklə bu ilahi keyfiyyət və xassələrin təbiətini dərk edir. Ruhani anlayışları dərk etməyimiz dərinləşdikcə, biz onu özümüzdə açmağa, inkişaf etdirməyə və həyatımızın əsası etməyə çalışmalıyıq.

Həmin ruhani keyfiyyətlər – məhəbbət, mərhəmət, ədalət və şəfqət – insanlara razılıq və birlik içində yaşamağa kömək edir. Məhz bu keyfiyyətlər, insanların harmonik və vahid dünya birliyini qurmaqdan ötrü zəruri olan hərtərəfli əməkdaşlığını mümkün edir. Təcavüzkarlıq insan təbiətinə xas deyildir; əksinə, o insan ruhunun pozulmasıdır. Təcavüzkarlıq, öz insani potensialını reallaşıdırma bilməyən insanın narahatçılıq və köməksizlik hissindən törəyir. Əgər insanın qarşısında tam dəyərli inkişaf yolu açılsa, o təcavüzkarlıqdan əl çəkir. Bütün dini dünyagörüşlərin əsasında duran şəxsiyyətin ruhani kamilləşməsi, beləliklə, daha harmonik dünyaya doğru yolda bizim təkamülümüzün zəruri şərtidir.

İnsanın sosial təyinatı sivilizasiyanın tərəqqisinə kömək etməkdən ibarətdir. İctimai və mədəni dağıntılar dövründə dinin sosial funksiyası yaddan çıxır və birinci

yerə şəxsi xilas çıxarılır. Bizim dövrdə maddi sivilizasiyanın sürətli inkişafı o tələbləri aşkara çıxarır ki, məhz dinin sosial təlimləri çərçivəsində təmin oluna bilər və olunmalıdır. Lakin sivilizasiya – yalnız maddi inkişaf deyildir. Onun tərkibinə ictimai strukturlar və təsisatlar da daxildir. Bu mənada sivilizasiya insanların birgə fəaliyyət göstərməsi, qrup yaratması, bütün insan nəslinin inkişafına yardım etməsi deməkdir. Bu gün ruhani yüksəlişə gedən yol tərkidünyalıqdan, kənardan müşahidə etməkdən deyil, cəmiyyətin həyatında fəal iştirakdan keçir, nigahsızlıqdan deyil, ailədə həqiqi birliyə nail olmaqdan keçir. Bəşəriyyətin başı üstünü almış nüvə müharibəsi təhlükəsi aşkar şəkildə göstərir ki, xilas bu gün – ümumi işdir. Biz ya ümumi səylə sivilizasiyanı xilas edəcəyik, ya da birlikdə məhv olacağıq.

Ekoloji problemlərin bütün kəskinliyini və onların həllindən ötrü hansı nəhəng işlərin görülməsini dərk edən kəslərə yaxşı bəllidir ki, burada başlıca məsələ vədaredici motivlər məsələsidir. Elm onun qarşısında duran bütün problemlərin həlli yollarını tapa bilər, lakin bizi onları həll etməkdən ötrü ayağa qalxmağa nə vadar edə bilər? Yeni dünya birliyinin qurulması fədakarlıq və şövq, həmrəylik və birlik tələb edir. Mümkündür ki, imkanlı adamlar öz sərvətlərinin bir hissəsindən imtina etməli olacaqlar. Bunun sayəsində kasıbların həyat səviyyəsini yüksəltməkdən və əhalinin artım tempini azaltmaqdan ötrü zəruri resurslar azad olacaq. İnsanları, xalqları, irqləri, sinifləri və dinləri bir-birindən ayıran maneələrin aradan qaldırılması iradə və qətiyyət tələb edir. Mahiyyətini dərk etmədiyimiz ideya - insanların birliyi naminə adi həyat-tərzimizin rahatlığından imtina etmək o qədər də asan deyildir. Hansı niyyət, hansı məqsəd bizi bunu etməyə məcbur edə bilər?

Bütün tarix ərzində din insan sivilizasiyasının ən güclü hətəkətverici qüvvələrindən biri olmuşdur. İnsanların dini təlimləri təhrif etmələri faktı, cəmiyyətə rəhbərlikdə dinin həmişə aparıcı rol oynaması həqiqətini bizdən gizlədə bilməz. Bu gün bunu dərk etmək və qiymətləndirmək asan deyildir, çünki başqa təsislər kimi, din də zaman-zaman öz gücünü itirmiş, külü istidən çox tüstü verən alovu sönmüş ocağın vəziyyətinə düşmüşdür. Ayrı-ayrı pak qəlblərdə işıq verən parlaq qığılcımlar təmiz inamın alovunu yandırmaqdan ötrü kifayət deyildir.

Bizə məlum bütün dinlərin əsasında – bizdən kənardə nəyinsə olmasına inam təşkil edir; bu qeybdəki reallığın adı dil və mədəniyyətlərdən asılı olaraq müxtəlifdir – Tanrı, Allah, Krişna, İyeqovo və s. və bu adlar mərhəmət, kamillik və mütləq həqiqət ilə assosiasiya yaradır. Bu Reallıq öz mahiyyətinə görə naməlum və dərkolunmazdır, çünki O, bizim anlayış və təsəvvürümüzdən kənardadır. Bu da təbiidir, çünki biz təcrübədə bizə veriləni dərk edirik. Bizim təfəkkür və anlatma aparatımız olan dil də hətta insanın fiziki dünyada təcrübəsinin əksindən başqa bir şey deyildir. Onun köməkliyi ilə biz rəmzlərdən və metaforalardan istifadə etməklə mücərrəd anlayışları ifadə etməyə çalışırıq, lakin bu da bizə müəyyən həddə qədər müəssər olur. Təəccüblü deyil ki, ruhani həqiqəti danışmaq rəmzləri ilə ifadə etmək cəhdləri çox vaxt fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır: ruhani təcrübə sırf şəxsi məsələdir, onu başqasına ötürmək çətindir və o, insanın başqa təcrübələri qədər, bəlkə də daha çox rəngarəngdir.

Naməlum və dərkolunmaz mahiyyət anlayışı – dinin mərkəzi anlayışıdır. O, insanın inkişafında əsas motiv rolunda çıxış edir: din bizə həmin Mahiyyətə can atmağı, sevməyi, ona ehtiram göstərməyi, ona ibadət etməyi

öyrədir. Məlum olmayan qarşısında qorxu təbiidir. Uşaq qaranlıqdan qorxur, deyəndə ki, küncdə canavar yatır və ya çarpayının altında əcinə var, bu onu vahiməyə salır. Ona görə ki, qaranlıqda heç nə görünmür, aydın olmayan isə həmişə qorxu törədir. Naməlumluq qarşısında qorxu təkcə bir nəfər şəxsi deyil, bütün cəmiyyəti iflic vəziyyətinə sala bilər.

Əksər insanların həyatı birdəfəlik təyin olunmuş qaydalardan ibarətdir. Digər tərəfdən, onlar hansısa yeniliyi, naməlum olanı öz gündəlik həyatlarına daxil etməkdən qorxurlar. Xurafatlar da qorxu əsasında yaranır. Naməlum olandan qorxmaq, irqinə, mədəniyyətinə, dininə və milliyətinə görə bizdən fərqlənən kəsdən ehtiyat etmək xurafatlar yaradır. Xurafat – qorxunun törətdiyi reaksiyadır! İnsan təbiətinin fiziki, heyvani tərəfi naməlum olana bu cür instinktiv münasibət göstərir. Məhz namələmə meylinə inqilabi, dəyişdirici güc, insanı dəyişdirmək və onun inkişafını istiqamətləndirmək qabiliyyəti verir. O zaman biz yeni təcrübəyə özünü dərk etmək, özündə yeni keyfiyyətlər və qabiliyyətlər inkişaf etdirmək imkanı kimi baxırıq. Bu cür yolda dəyişikliklər qarşısında qorxu itir, uğursuzluq isə özünü dərk etmə prosesində, nəyə qabil olduğumuzu, nəyə qabil olmadığımızı öyrənməkdə təbii mərhələ kimi qəbul edilir. Oxşar proses sosial səviyyədə də baş verir. Bizə oxşamayan kəslərə qərəzli münasibət göstərmək əvəzinə, onlara maraq göstərir, xurafatları dəf edərək onlarla ünsiyyətə girməyə çalışırıq. Bu məsələdə təhsilin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki öyrənmə prosesi vasitəsi ilə insan özünün və başqalarının imkanlarını açır. Elmi tədqiqat – həmişə axtarış, fiziki dünyada məlum olmayanı öyrənməkdir, o yeni texnologiyaları yaratmaqla sivilizasiyanı irəliyə doğru aparır.

Bizim namələmə pozitiv münasibətimizi müəyyən edən bu ruhani əsas olmadan biz tam dəyərlə inkişafa nail ola bilmərik. Emosiyaların əsirinə çevrilməklə öz ruhani yüksəlişimizə maneələr yaradır, bir-birimizlə sağlam münasibət yaratmağa əngəl olan gərginlik yaşayırıq. Bu səbəbdən də nə fərdi, nə də sosial təyinatımızı həyata keçirməyə nail ola bilmirik.

Ona görə də Bəhai təlimi nöqtəyi-nəzərinədən din ekoloji şüurun etibarlı əsası kimi çıxış edir. O, insanlara bir-birinə daha yaxşı uyğunlaşmağa imkan verir, cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edir, onlara əməkdaşlıq və birgə fəaliyyətdə daha yüksək səviyyəyə çatmaqda yardımçı olur. Din yaradıcılıq ilhamının və təşəbbüslərin mənbəyidir ki, onların sayəsində dəyişikliklər – bizim sosial və mədəni təkamülümüzün əsaslandığı həmin “mutasiyalar”, başqa sözlə desək, irəliyə doğru hərəkət baş verir.

Din, həmçinin, dünya ictimai sisteminin fundamenti olacaq mənəvi dəyərləri ortaya çıxarır, həmin o mənəvi dəyərləri ki, onlarsız insanların qarşılıqlı harmonik münasibətləri mümkün deyildir. Bu dəyərlərdən ən başlıcası sosial bərabərlik prinsipinin əsasını təşkil edən ədalətdir. Ədalət prinsipinin həyata keçirilməsi, cəmiyyətin hər bir üzvünün marağını nəzərə almaq deməkdir. Əgər bütün insani məsələlər ədalət ruhunda həyata keçirilərsə, dünyada ən mühüm münaqişə və fikir ayrılıqlarının səbəbləri aradan götürülər. Sabit dünya birliyini yaratmaqdan ötrü lazım olan mexanizmlər o zaman işə düşə bilər ki, hər kəs başqalarına qarşı olan rəftarı və ədaləti özünə qarşı münasibətdə də görəcək. Əgər bu yolda itkilər olacaqsə, onun ağırlığı hamının üzərinə düşməlidir. Hamı birlikdə səy göstərməlidir.

Başqa ən mühüm dəyər insanlığa məhəbbətdir. O, özünü hər birimizin bütün insanlıqla ümumilik hissində göstərir. İnsanlar özlərini, hər bir insanın tamın ayrılmaz hissəsi olduğu və onun əmin-amanlığından ötrü məsuliyyət daşdığı vahid sosial orqanizm kimi hiss etməlidirlər. Belə bir vəziyyəti xəyalımızda canlandırmaq – bir bədəndə ayaq sınıb, bu zaman əl deyir ki, “bu mənə aid deyil, mən qaydasındayam” – bu cür yanaşma cəfəngiyat deyilmi? Bir insan qrupunun əziyyət çəkməsi digərinin isə onun köməyinə gəlməməsi dözülməzdir. Biz özümüzdə bəşər ailəsi ilə ümumilik hissi aşılmalı, özünə olan münasibəti bəşər ailəsinə də bəsləməliyik və bizi birləşdirən əlaqələrin qırılmazlığını dərk edərək, onların möhkəmləndirilməsi naminə çalışmalıyıq.

Bütün insan əməllərinin motivinin əsas vadaredicisi - yaxınına xidmət etmək arzusu olmalıdır. Biz özümüz və firavanlığımız haqqında deyil, başqalarına necə xeyir vermək haqqında düşünməyi öyrənməliyik. Bu o deməkdir ki, hər kəs işləməli, cəmiyyətin inkişafına öz şəxsi konstruktiv töhfəsini verməlidir. Bekarçılıq və başqalarının hesabına dolanmaq qəbul olunmazdır, çünki bu işləyənlərə qarşı aşkar ədalətsizlikdir. Xidmət – insanlara nəzakətlə yanaşmaq və onlara mərhəmət göstərmək deməkdir; bu keyfiyyətlər kiməsə bir qədər dəbdən düşmüş görünə bilər, lakin onların dəyəri şəksizdir, çünki əsrlər boyu onlar insanlara aralarında yaranmış ixtilafı və ziddiyyətləri həll etməkdə yardımçı olmuşlar. Aşkar ekoloji dəyəri olan daha bir keyfiyyət mötədillikdir. Hər yaxşı başlanğıc və ya istənilən nailiyyət, əgər israfçılıq həddini keçərsə - ziyanlı ola bilər. Mötədillik təbiətlə harmonik münasibəti və cəmiyyət daxilində müvazinəti saxlamağa imkan verir. Mötədillik prinsipi bərpa olunmaz resurslardan istifadədə, maddi inkişafımızda, yaradıcılıqda

və ətraf mühitlə münasibətdə, davranışda və dövlətin idarə olunmasında da gözlənilməlidir.

Din, hər halda qərb dünyasında, adətən, təbiətə məhəbbəti təbliğ etmir; lakin təbiət dünyası dinin həyatverici qüvvəsi olan həmin Dərkolunmaz Kamilliyin keyfiyyət və xassələrinin inikasıdır. Vəhşi təbiətin əhatəsində keçirilən tənha həyat çoxdandır meditasiya, düşüncələrə dalmaq və ruhani yeniləşmə üçün ideal şərait sayılır. Bu cür həyat insana təbiəti dərk etməyə, onun zənginliyindən, rəngarəngliyindən və gözəlliyindən zövq almağa imkan verir. Hər bir canlının məhəbbət və qayğıya ehtiyacı vardır. Canlılara qayğı ilə yanaşma da bizim ruhani yüksəlişimizə və inkişafımıza kömək edir.

Bəşəriyyət və təbiət

Həzrət Bəhaullah kənd mənzərəsinin gözəlliyini çox sevirdi. Məhbəsdə olarkən O, bir dəfə demişdir:

*Mən on ildir bitki görmürəm. Təbiətin qoynu – ruh dünyasıdır, şəhər dünyası isə bədən dünyasıdır*²⁵.

Təbiət özlüyündə bəhailər üçün sitayiş obyektidir²⁶, lakin onlar bütün xəlv edilmişlərdə Allahın keyfiyyət və xassələrinin əksini görürlər.

...Əgər sən dünyanı seyr edib, hər varlığın gizli mahiyyətini və təkraredilməzliyini anlamağa çalışsan, hər varlıqda öz Rəbbinin mərhəmət nişanələrini görmək qabiliyyəti əldə edəcəksən və Onun Adlarının və Sifətlərinin bütün varlıq dünyasına nüfuz edən şüalarını görəəcəksən və bu o qədər aşkar görünür ki, onu yalnız inadçı və nadan adamlar inkar edə bilər. Onda sən dərk edəcəksən ki, Kainat Onun gizli sirlərinin yazıldığı, yeddi möhür arxasında qorunan Lövhüdür. Və dünyanı təşkil edən яrrяяярдян hər biri və varlıqlardan hər bir varlıq Onu tərif edir və Onun sifətlərindən və adlarından xəbər verir, Onun qüdrətinin şöhrətini göstərir və Onun təklyinə və Onun mərhəmətinə şəhadət verir...

*Kainatı vəhdət şəklində seyr edəndə və hər şeyi bilmək istəyən nəzərinlə onu təşkil edən xırda яrrяяяринин dərinliyinə daxil olanda, sən görəəcəksən ki, Həqiqət Günəşinin şüaları bütün varlıqlara nüfuz edir və onlarda əks olunur... Ağaclara, güllərə, daşlara bax – sən onlarda Günəşin şüalarını görəəcəksən: onlar bu varlıqları örtür, onlarda işıq saçır, onlardan əks olunur*²⁷.

Təbiətin seyri bəhailər üçün dərin ruhani məna kəsb edir. Bu aydındır – axı, ruhani, sosial və fiziki reallığın qarşılıqlı əlaqəsi, bəhailərin öz düşüncələrində və

əməllərində riayət etməyə can atdıqları birlik prinsipinin elə həmin mahiyyətini təşkil edir.

*İnsan ürəyi və bizi əhatə edən dünya ayrılmazdır, elə fikirləşməyin ki, nəşə kamilləşərsə, dərhal qalanları da yaxşılığa doğru dəyişəcək. İnsan – dünyanın ayrılmaz hissəsidir və onun daxili aləmi ətraf mühitlə qırılmaz şəkildə bağlıdır: insan mühiti formalaşdırdığı kimi, mühit də onun şüuruna dərin təsir göstərir. Ona görə də insan həyatında hər bir cüzi dəyişiklik bu qarşılıqlı təsirlərin bilavasitə nəticəsidir*²⁸.

Canlı varlıqların növ baxımından müxtəlifliyi Allahın keyfiyyətlərinin inikasıdır. Həzrət Əbdül-Bəha təsdiq edir ki, müxtəliflik... *kamilliyin mahiyyətinin özüdür, çünki onlar Cəlalı Allahın bəxşişləridir*²⁹.

Bu bizi o anlayışa yaxınlaşdırır ki, dünyanın müxtəlifliyi təkcə özü özlüyündə deyil, o, insan mədəniyyətlərinin çox gözəl və heyrətləndirici müxtəlifliyinin simvolu kimi də dəyərlidir.

Yaradılmış varlıqlar dünyasına nəzər salın: növlər necə də müxtəlif və fərqlidirlər, halbuki, onların mənşəyi birdir. Bütün müxtəlifliklər xarici forma və rəngdə özünü təzahür etdirir. Formanın bu cür müxtəlifliyi bütün təbiət dünyasına xasdır...

Gəlin nəzərlərimizi gözəlliyə, onun müxtəliflikdə təzahürünə salaq və bu məsələdə həyatverici bitki səltənətinin harmoniya ruhu bizim üçün nümunə olsun. Əgər siz bütün bitkilərin forma, rəng və iyinə görə dəqiqliklə bir-birinə oxşadığı bağda olsanız, bu bağ sizə gözəl görünməz, əksinə, siz onda yekcinslik və məyusluq taparsınız. Gözü oxşayan və qəlbi sevindirən o bağdır ki, orada müxtəlif formada, rəng və qoxuda bitkilər yanaşı böyüyür, çünki rəngin canlı təzadı onun cazibə və füsunkarlığını yaradır. Bu ağaclara münasibətdə də

*ədalətli olardı. Müxtəlif növ meyvə ağacları ilə bol bağ və müxtəlif növ kolların əkildiyi sahə. Onların gözəlliyi məhz formaların müxtəlifliyindədir; hər gül, hər ağac, hər meyvə öz təkrar olunmaz gözəlliyi ilə digərlərinin gözəlliyini nəzərə çarpdırır və hamısının və hər birinin ayrılıqda xüsusi cazibədarlığını nəzərə çarpdırır*³⁰.

İnsan işlərinin səmərəli idarə edilməsindən ötrü, bəhailərin nöqteyi-nəzərinə, müxtəliflikdə hansı gözəlliyin və dəyərin olduğunu dərk etmək zəruridir. Cəmiyyətdə bir-birinə oxşamayan fərdlərin, siniflərin, mədəniyyət və dinlərin olması insana özündə daim yeni imkanları aşkar etməkdə köməklik göstərir, ondan insanların biri-biri və ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir mexanizmlərini qavramağı və dərk etməyi tələb edir. Bizə bənzəməyən insanlarla ünsiyyət bizə özümüzü daha yaxşı anlamqdan və vahid bəşər ailəsinə mənsubluğumuzu daha yaxşı dərk etməkdən ötrü lazımdır.

Təbiət dünyasına ehtiram Bəhai yazılarında heyvanlarla amansız rəftarın qadağan edilməsində özünü göstərir:

*...Allahın sevimli kəsləri yalnız öz yaxınlarına – insanlara deyil, hər cür canlı varlığa şəfqət göstərməli və mərhəmətlə yanaşmalıdırlar... Ağrı – ağrıdır, heç fərq etməz, acısını insan və ya heyvan çəkir...Həyatlarının elə ilk günlərindən uşaqlarınıza heyvanları sevməyi və onlara mərhəmət göstərməyi öyrədin. Əgər heyvan balası xəstədirsə, qoy uşaqlar onun sağalmasından ötrü əllərindən gələni etsinlər, əgər acdırsa, qoy onu yedirtsinlər, susuzluqdan əziyyət çəkirsə, onu içirtsinlər, haldan düşübsə, qoy onun qayğısına qalsınlar və əzizləsinlər*³¹.

Bizə daha bir məsləhət:

*İlana toxunma, əgər torpağın üzərindədirsə,
Sakitcə sürünür, sənə hücum etmirsə,
Qardaşını- insanı incitmək sənə heç yaraşmaz.
Və çalış, hətta balaca cücüyə ziyan vurmayaşan,
Qardaşının dərini təzələmək sənə heç yaramaz*³².

Bu sözlər yada salır ki, bizim başqa canlılara münasibətimiz, bizim insanlara münasibətimizdən ayrılmazdır. Biz təbiət dünyası ilə sıx əlaqəmizi anlamalı və dərk etməliyik ki, biz onun ayrılmaz hissəsiyik. Son nəticədə, bu o deməkdir ki, biz öz eqomuzu dəf etməli, təbiət dünyası üzərində ucalmağımız haqda yalnız təsəvvürü kənara atmalı, özümüzə təvazökarlığı tərbiyə etməli və ətraf dünya və onun zərvətlərinə ehtiramla yanaşmağı öyrənməliyik.

*Hər bəsirətli torpağa ayaq basarkən, həqiqətən, xəcalət hissi keçirir, çünki tamamilə dərk edir ki, onun tərəqqisinin, onun sərvətinin, onun qüdrətinin, onun yüksəlişinin, onun inkişafının və qüvvətinin mənbəyi, Allahın hökmü ilə, - insanların ayağının tapdığı altında olan torpaqdır. Şübhə ola bilməz: bu həqiqəti dərk etmiş, hər cür təkəbbürdən, lovğalıqdan və şöhrətpərəstlikdən təmiz və pakdır*³³.

Bəhai Təliminin ilhamlandırıdığı gözəllik, harmoniya və tarazlığa məhəbbət, bəhailərin Ümumdünya Mərkəzi və bəhai məbədləri kimi gözəlliyinə görə qeyri-adi arxitektura komplekslərində əks olunmuşdur.

Son dərəcə gözəl bağlar və tikililər bir-birinə qovuşmuş şəhərlərdə - Hayfa və Əkkada - bəhailərin ümumdünya mərkəzinin tarixi və inzibati komplekslərini bəzəyir və gələcəkdə bu komplekslər inkişaf etdirilərək, daha da gözəlləşəcəkdir.

Müqəddəs Torpaqda ən gözəl yerlərdən biri kimi tanınmış Bəhailərin Ümumdünya Mərkəzi dünyanın hər yerindən gələnləri özünə cəlb edir. Bəhailər üçün bura ziyarət yeridir, harada ki, onlar dua və meditasiya edirlər. Bu yerlərdə Bəhai dininin qurucularının xatirələri, onların çəkdiqləri əzablar və verdikləri qurbanlar haqqında xatirələr yaşamaqdadır. Bəhai dini haqqında həтта məlumatı olmayan insanlar da düzgün və simmetrik yerləşmiş bu bağların və tikililərin gözəlliyindən və harmoniyasından həyacana gəlirlər.

Ətraf mühitlə harmoniya yaratmış bəhai məbədləri öz arxitekturasına görə nadir incəsənət əsərləridir. Tanınmış bəhai məbədlərindən biri də Hindistanda, Yeni Dehlidə 1986-cı ilin dekabrında istifadəyə verilmişdir. Tikilməsinə ən yeni konstruktor üsullarının və texnologiyalarının istifadə edildiyi və şanagüllə formasında ucaldılmış məbəd ruhun və yaradıcı fantaziyanın bütün dünyəvi və fani olan üzərində təntənəsinin rəmzi kimi ucalır.

Onun haqqında layihənin müəllifi arxitektor Fəriburz Səhbə aşağıdakıları demişdir:

«Hindistanda hər bir insan şanagüllə gülünə böyük ehtiramla yanaşır. Bütün dinlərdə o gözəllik, paklıq və İlahi təzahürün rəmzi kimi qəbul edilir. Buna görə də bu məbəddə, həqiqətən, Bəhai dinin mərkəzi ideyası – bütün dinlərin universallığı və birliyi ideyası ifadə olunmuşdur».

İnsanın ruhani mahiyyəti

Təbiət dünyası ilə insanın ruhani təbiəti arasında əlaqə dərinidir. Bəhailərin Müqəddəs Yazılarında maddi realılıqla ruhani aləm arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin əks olunduğu çoxlu sayda təbiət obrazlarının istifadə olunduğu metaforalara təsadüf olunur. Dua, meditasiya və öz biliyini artıran zaman Bəhai Yazılarından istifadə edərkən, orada təsadüf olunan təbiət obrazları əsasında qurulmuş metaforalar və alleqoriyalar sayəsində ruhani həqiqətləri daha dərindən dərk edə bilərik:

*Ey Allah! Biz bitkiyik, Sənin bəxşişlərin yağıs;
bu bitkiləri tərəvətləndir və Öz bəxşişlərin
vasitəsilə
onları inkişaf etdir*³⁵.

Həzrət Bəhaullah Öz zühurunu “*İlahi Baharın*”³⁶ gəlişinə, Özünü isə üzərində “*İlahi meyvələrin yetişdiyi Ağaca*”³⁷, “*Həqiqət Günəşinə*”³⁸ və “*Qüdrətlinin qolu üstündəki şahinə*”³⁹ bənzədir; O deyir ki, hər yaralı quşun sınmış qanadını sağaldır və onu uçuşa qaldırır. Həzrət Bəhaullah Öz Vəhyinin rəmzi kimi hədsiz dərinlik, sirr, qüdrət və bolluq anlayışlarının assosiasiya olunduğu okeanı seçmişdir.

*Ey Mənim bəndələrim, Mənim İlahi Vəhyim elə bir okeana bənzəyir ki, onun dərinliklərində saysız-hesabsız qiymətli, incə və parlaq mirvarilər gizlənib*⁴⁰.

*Mənim sözlərimin dənizinə baş vurun ki, bəlkə onda olan hikmət və sirr gövhərlərindən agah olasınız*⁴¹.

O, bəhailəri “...bir günəşin şüaları, bir dənizin dalğaları və bir ağacın meyvələri”⁴³ kimi bir olmağa çağırır.

Həzrət Bəhaullahın şəxsi etika ilə bağlı nəsihətlərində torpağın becərilməsi oxşatma kimi istifadə olunur:

*Ey dost! Könül bağında eşq gülündən başqa gül əkmə. Sevgi və şövq bülbülünü əldən buraxma. Dürüst adamlarla ünsiyyəti qənimət bil və şər adamlarla yoldaşlıqdan əlini və ürəyini üz*⁴⁴.

*Ey kənizimin oğlu! İlahi hikmətlərin toxumlarını qəlbin pak torpağına səp və yəqinlik suyu ilə sula ki, mənim elm və hikmət sünbüllərim pak şəhərdə cücərib yaşıllasın*⁴⁵.

*Ey bəndələrim! Siz Mənim bağımın ağaclarısınız. Gərək xeyirli və ecazkar meyvələrlə zahir olasınız ki, özünü və başqaları sizdən faydalansınlar*⁴⁶.

*İnsan ağacının meyvələri incədir, yüksək dərəcədə arzu olunan və qiymətlidir. Onlar pak əxlaq, xeyirxah əməllər və mömin danışıqdır*⁴⁷.

Həzrət Əbdül-Bəha deyir ki, sivilizasiya onu vəhşi halından çıxarıb, necə ki, yabanı meyvələr bağban tərəfindən becərildikdə daha gözəl, daha şirin olur və daha çox tərəvət və dad əldə edir. İnsan aləminin bağbanları da Allahın Peyğəmbərləridir⁴⁸.

Həzrət Bəhaullahın Yazılarında itaətkarlığı və səxavəti bizim özündən razılıq və təkəbbürümüzdə qarşı qoyulan torpağın səsi eşidilir:

*“Mən sizdən üstünəm, çünki mən əkinçilərin bütün azablarına dözüürəm. Mən o alətəm ki, bütün fəzilətlərin Mənbəyinin məndə əmanət qoyduğu nemətləri bütün canlılara daim bəxş edirəm. Bu yüksək şərəfə və bütün yaradılmışların ehtiyaclarını ödəyən var-dövlətimə baxmayaraq, mənim itaətkarlığımın dərəcəsinə bax, gör necə də tam itaətkarlıqla insanların ayaqları altında tapdalanmağa razı olmuşam”*⁴⁹.

Metaforalarda verilən təbiət obrazları, özündə güclü birləşdirici impuls daşıyırlar, çünki mənsub olduqları mədəniyyətlərdən asılı olmayaraq onlar bütün insanlar üçün başa düşüləndir.

Bəhai Yazılarında bizim təkamül inkişafımızın istiqamətini göstərən ümumbəşəri ekoloji dəyərlər müəyyən edilmişdir; biz bu Yazılarda özümüzü və cəmiyyəti təkmilləşdirməyin, sivilizasiyanın istiqamətini dəyişmək prosesinin çətin və tikanlı yolu ilə getməyə şövqləndirən səbəbi tapırıq. Bu dəyərlər təhsil vasitəsilə ötürülməlidir, belə ki, təhsil insana seçim üçün onun hansı imkanlara malik olması haqqında təsəvvür yaradır. Təhsil – universal anlayışdır. O, adi məktəb təhsilindən və özünütəhsildən tutmuş dua və meditasiyaya kimi bilik almağın ən müxtəlif qaydalarını əhatə edir. Biz bütün həyatımız boyu öz ekoloji şüurumuzu genişləndirməliyik, çünki daim inkişaf prosesində biz həmişə toplanmış təcrübə fonunda dünyanın yeni və daha dərin mənimsənilməsinə hazırıq. Təhsilin məqsədi yalnız biliklərin əldə edilməsi olmamalıdır. Həyatımız boyu idrakın pillələri ilə yuxarı qalxırıq və əgər hansısa anda özünütəhsili dayandırsaq, üzəşəğı düşmək təhlükəsi ilə üzləşmiş olacağıq. Bizim bugünkü ekoloji bəlalарımızın səbəblərindən biri də dünya və ondakı yerimiz haqda köhnəlmiş baxışlardan möhkəm yapışmağımızdır.

Ətraf mühitin böhranı ilk öncə bizim ətraf təbiətlə ilkin əlaqəmizi təşkil edən ruhani prinsip və dəyərlərin itkisini törədir. Təbiətlə sıx əlaqədən irəli gələrək ona qarşı ehtiramın səciyyəvi olduğu ənənəvi dünyagörüşləri sistemləri dağılmışdır. Onların yerini müasir ictimai münasibətlərin, planetimizi məhvə doğru aparan iqtisadi və siyasi sistemlərin əsasını təşkil edən materialist doktrinalar tutmuşdur. Yalnız yenidən özümüz üçün bu

əbədi ruhani və ekoloji dəyərləri aşkar etməklə, biz möhkəm dayaq əldə edə bilər, bir çox şeylərə münasibətimizi dəyişə və nəhayət, yeni – bizim cəmiyyətin daha konstruktiv və daha sabit inkişaf istiqamətini seçə bilərik.

İstənilən sosial problemin həllində istinad ediləcək ruhani prinsiplər (bəziləri onları ümümbaşəri dəyərlər adlandırırlar) mövcuddur. Hər bir cəmiyyət xoş niyyətləri əldə rəhbər tutmaqla qarşısında duran problemlərin həllinin ümumi sxemini işləmək qabiliyyətindədir. Lakin xoş niyyətlər və praktiki biliklər adətən kifayət etmir. Ruhaniyyət prinsipinin ən mühüm dəyəri ondan ibarətdir ki, o insan təbiətinin mahiyyəti ilə uzlaşan perspektivlər açmaqla yanaşı, insanlara praktiki tədbirləri işləməkdə və həyata keçirməkdə yardımçı olacaq xüsusi münasibət, dinamiklik, iradə, məqsəd törədir.

Söhbəti gedən anlayış utopiyanın məhsulu və ya ikinci dərəcəli məsələ deyildir; onlar bizim bu günkü dünyanın nasazlıqlarının müalicəsindən və onun tam dəyərli gələcək inkişafından ötrü həyati əhəmiyyətlidir. Onlar bizə fəal fəaliyyət üçün stimül verir. Bəhailər, hələdə yaşamalarından asılı olmayaraq, bu prinsiplərə və dəyərlərə sədaqətlərində birdirlər, çünki onlar hesab edirlər ki, bu prinsip və dəyərlərsiz nə şəxsiyyəti dəyişdirmək, nə də cəmiyyəti təkmilləşdirmək mümkündür.

VIII. CƏMIYYƏT EKOLOJİ VAHİD KİMİ

Fərd – bioloji sistemin elementar vahididir. Bioloji təkamül məhz fərddə baş verən genetik dəyişikliklər sayəsində hərəkətə gəlir. Eynilə yaradıcılıq prosesi də yalnız şəxsiyyət səviyyəsində həyata keçir. Lakin bununla belə əksər bitki və heyvanlar öz həyat fəaliyyətlərini yalnız qrup tərkibində həyata keçirə bilirlər. Məhz qrup və ya onun funksional ekvivalenti – ekosistem elementar ekoloji vahiddir. İnsan da qrup və ya cəmiyyət halında yaşayan növlərdən biridir və insan cəmiyyəti heyvan qruplarından dəfələrlə çox olduğundan ətraf mühitə bu cür güclü təsir etmək qabiliyyətindədir. Ətraf mühitin bu günkü problemlərinin əsas mənbəyi olan insan cəmiyyəti - onların həllinin də əsas mənbəyi olmalıdır. Cəmiyyət özünün ətraf dünya ilə sıx əlaqədə olduğunu dərk edəndə və onunla harmoniyada yaşayanda, o öz resurslarından istifadəyə məsuliyyətlə yanaşmağa qabil olur və öz şəxsi maraqları naminə ətraf mühiti qoruyaraq, onun üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi və ya ayrı-ayrı aksiyalar özlüyündə baş verən proseslərə nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir göstərmir. İnsan fəaliyyəti insanlar yalnız birgə fəaliyyət göstərən zaman səmərəli olur. Ekoloji problemlərin həllindən ötrü əsaslı çevriliş qrup səviyyəsində baş verməlidir, çünki məhz bu halda fərdlərin fəaliyyəti səmərəni artırmaqla bir-birini tamamlayacaq.

Qrupun fəaliyyət mexanizmini dərk etməkdən ötrü, nümunə üçün o təbii sistemlərə müraciət etmək daha yaxşı olardı ki, onlar min və ya milyon illər ərzində inkişaf etmiş və təkmilləşmişlər. Çöl, meşə və ya savanna

ekosistemləri həmin qarşılıqlı fəaliyyətlərin bariz nümunəsidir. Bu münasibətlər sayəsində çoxlu sayda müxtəlif bitki və heyvanlar bir qrup çərçivəsində öz həyat fəaliyyətlərini səmərəli şəkildə qurmaqla mövcudluqlarını təmin edə bilmişlər.

Mərcan rifləri də növlərin qarşılıqlı səmərəli fəaliyyətinə yaxşı nümunədir. Mərcan rifləri təmiz və isti tropik okean sularında yaşayan zəngin bioloji qrupdur. Rif, mərcan orqanizmlərin bir çox nəsilələrinin skeletinin toplanması nəticəsində formalaşmış geoloji törəmədir. Mərcan koloniyalarının fəaliyyəti dəniz suyundan əhəngi ayırmaqdan ibarətdir. Mərcan yosunları da mərcanlarla birgə yaşayırlar. Onlar da mərcanlar və rifin əmələ gəlməsində iştirak edən digər orqanizmlər kimi əhəng skeletləri doldururlar. Şəhərlərdə insanlar öz xüsusi ətraf mühitlərini yaratdıqları kimi, mərcan rifləri sistemi də öz ətrafında ona lazım olan həyat sahəsi yaradır. Beləliklə, mərcanlar onları əhatə edən ətraf mühitə başqa ekosistemlərlə müqayisədə daha çox təsir göstərir.

Mərcan rifləri – çox qədim ekosistemlərdir. Onlar on milyon illərlə mövcud olmuş, tədricən öz həyat fəaliyyətlərinin mürəkkəb və səmərəli qaydalarını inkişaf etdirmişlər. Onlarda maraq kəsb edən cəhət odur ki, mərcan rifləri resursların kəsib olduğu ətraf mühitdə yaşayır və səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Onların yaşadığı mühiti bioloji səhra da adlandıra bilərik, lakin riflər, resursların qıtlığına baxmayaraq, bu səhrada vahyə bənzər sahələr yaradaraq yaşayırlar. Bu, mərcan rifləri sisteminə məxsus bəzi xüsusiyyətlər hesabına baş verir.

Mərcan rifləri üçün enerji mənbəyi günəş işığıdır. Onların yaşadığı zonada günəş işığı bol olması ilə səciyyələndir. Rif günəş enerjisini olduqca səmərəli şəkildə mənimsəyir və ondan istifadə edir. Mərcan

orqanizmlərinin çoxsaylı çixıntılardan və budaqlardan ibarət qəribə quruluşu işığı udmaqdan ötrü geniş sahə yaradır. Rifin bütün səthi tədricən müxtəlif orqanizmlərin çoxsaylı təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Bitki və heyvanlar rif boyunca bir-birinin üzərində təbəqələşmə yaradırlar və hətta rif əhənginin içərisinə daxil olurlar. Beləliklə, rifin üzərinə düşən günəş işığının çox hissəsi sistemi qidalandıran enerjini yaratmaqdan ötrü udulur və istifadə olunur. Sonra toplanmış enerji sistemin bir hissəsindən digərinə səmərəli şəkildə ötürülür. Çoxlu sayda orqanizmlərin yaratdığı mürəkkəb qida zənciri bu enerjini döən-döənə istifadə edir; sistemdə qidanın itirilməsi cüzidir. Mərcan riflərinin yaratdığı sistemdən fərqli olaraq, müasir sivilizasiya sərəncamında olan enerjidən olduqca səmərəsiz istifadə edir.

Bir halda ki, mərcan rifi üçün əlçatan qida mənbələrinin sayı məhduddur, o, ələ gələn bütün qida maddələrini ciddi-cəhdlə tutmalı, mənimsəməli və sonra təkrar istifadə etməlidir. Rifin səthi sistemin qida ehtiyatını doldurmaqdan ötrü çoxlu sayda xırda “əllər” və “ağızlar”la örtülmüşdür və onlar bura təsadüfən düşmüş istənilən bitki və heyvanı tutmağa hazırırlar. Tərkibində qida maddəsi olan istənilən cisim sistem daxilində cərəyan edən maddə və enerjinin dövrəsinə daxil olur. Rifdə nitrat ehtiyatını daim dolduran çoxlu sayda azotuducu orqanizmlər yaşayır ki, onların əldə etdiyi azot da sistemdə həmçinin bir neçə dəfə dövrə vurur. Biz yalnız indi məhv etmək qabiliyyətində olmadığımız böyük miqdarda tullantılardan bizi qurtaracaq - maddələrdən təkrar istifadənin vacibliyini dərk etməyə başlamışıq. Bir halda ki, bir çox bərpa olunmaz resurslar tədricən azalır, maddələrin təkrar istifadəsi bizim sistemin təmin olunmasının yeganə etibarlı üsuluna çevrilməlidir.

Mərcan rifləri sisteminin yüksək səmərəliliyinin sirri simbiozda – müxtəlif orqanizmlər arasında sıx işlək qarşılıqlı əlaqədədir. Mərcan riflərində mərcanın daxilində xırda bitki orqanizmləri, təkhüceyrəli yosunlar yaşayır. Mərcanlar öz strukturlarını qurduqca, həmin bitkilər daxildən işığın çox olduğu kənara sıxışdırılır. Mərcanlar onlar üçün etibarlı rahat ətraf mühit yaradır və onların həyat fəaliyyətinin tullantıları yosunlar üçün bilavasitə gübrə kimi təkrar istifadə olunur. Yosunlar isə öz növbəsində mərcanlar üçün onlara uyğun qida maddələrinin ehtiyatını yaradır ki, mərcanların onları əldə etməsindən ötrü enerji sərf etməsinə belə ehtiyac qalmır. Bundan səmərəli nə ola bilər?

Simbioza digər nümunə kimi balıq-təlxək və aktiniya arasındakı münasibəti göstərə bilərik. Aktiniya – rifə yapışmış heyvandır; o, şikarını barmaqçıqları vasitəsi ilə iflic etməklə ovlayır. Balıq-təlxək kiçik olsa da, onu gözə çarpan edən parlaq narıncı, qara və ağ zolaqlara malikdir. Bu da yırtıcı balıqların ətrafda dolaşdığı mühitdə onun üçün olduqca təhlükəlidir. Məlum olmayan səbəbdən aktiniya balıq-təlxəyi yemir və bu balıqcıq zəhərli barmaqçıqların əhatəsində arxayınlıqla yaşayır. Onlar əlbir “fəaliyyət” göstərirlər; balıq-təlxək aktiniyanın üzərində qabağa-dala hərəkət edir ki, bu da yırtıcı balıqları özünə cəlb edir. Son anda balıq-təlxək yırtıcı balıqdan qaçaraq aktiniyanın barmaqları arasında gizlənir, onu təqib edən yırtıcı balıq isə bu barmaqçıqlara yaxın gələr-gəlməz iflic edilərək aktiniy tərəfindən tutulur. Aktiniya yırtıcı balığı yeyir, yeməyin qalıqları isə balıq-təlxəyə çatır. Beləliklə, aktiniya qida əldə edir və əvəzində balıq-təlxəyi qoruyur və onu qida ilə təmin edir. Onlar arasında qarşılıqlı münasibət başqa formalar da ala bilər. Belə bir eksperiment qoyulmuşdur: tədqiqatçılar balıq-təlxək və

aktiniyanı başqa balıqların olmadığı akvariuma yerləşdirmişlər. Aktiniya acıdıqda balıq-təlxək bütün akvariumun hər tərəfini yoxlamış, bir qədər qida tapıb onu aktiniyaya gətirmişdir. Beləliklə, həmrəylik və əməkdaşlıq mərcan rifləri ekosistemlərinin səmərəli fəaliyyətində çox əhəmiyyətli rol oynayır.

Mərcan rifi kiçik sahədə müxtəlif növlərin sıxlığı nöqtəyi-nəzərindən də ən zəngin ekosistemlərdən biridir. Mərcanların, balıqların, başqa heyvanların və yosunların yüzrlə müxtəlif növləri ən adi rifdə sıx halda yaşayırlar. Rif sistemində hər orqanizmin başqalarından fərqli rolu vardır və hər biri sistemin sabitlik və məhsuldarlığını saxlayan mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərə hansısa xüsusi qaydalarla öz töhfəsini verir. Rif sisteminə öz xüsusi töhfəsini verməklə, həyat qabiliyyətli ümuminin yaradılmasına kömək edən müxtəlif orqanizmlər kimi, dünyanın hər bir xalqı da dünya sisteminin yaradılmasında vəziyyətinə və resurslarına uyğun olaraq öz təkrarolunmaz, başqalarından fərqli töhfəsini verəcəkdir.

Mərcan rifləri planetin qlobal həyat təminatı sistemlərində müvazinətin saxlanılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Rifləri formalaşdıran əhəng skeletlər dəniz sularında həll olmuş karbon qazından yaranmışdır. Riflər, beləliklə, xeyli miqdarda karbon qazı udurlar. Bu da indiki zamanda, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş artıq karbon qazının yaratdığı istixana effekti səbəbindən iqlimin xeyli dəyişməsi təhlükəsinin artdığı şəraitdə daha əhəmiyyətlidir.

Nəhayət, mərcan rifləri kimi ekosistemlərin mövcudluğu göstərir ki, əgər sistemin sabit inkişafı məhsuldarlığın yüksəldilməsi və daxilində inteqrasiyanın səviyyəsini artırmaq hesabına həyata keçirilsə, hətta resursların qıtlığı şəraitində də, mümkündür. Beləliklə, inkişaf həddi

bir dəfəlik və həmişəlik müəyyən edilmiş anlayış deyildir, o dəyişkəndir və bu da hətta insan cəmiyyəti kimi çox böyük və mürəkkəb sistemlərin, əgər onlar həmin modelə uyğun şəkildə inkişaf edirlərsə, daimi inkişafını mümkün edir. Mərcan rifi ekosistemi qrupun səmərəli təşkilinə bariz nümunədir. Lakin insan cəmiyyəti ilə paralellər apararkən, biz özümüzə sual verə bilərik – biz insanlar bu cür təşkil olunmuş cəmiyyətin yaradılmasına hansı yollarla nail ola bilərik ?

Məhz sosial inkişaf sahəsində Bəhai Təlimi bizə tamamilə yeni konstruktiv həll yolu təklif edir ki, hansı ki, şübhəsiz, diqqətə layiqdir. Əksər dini təlimlər, xüsusən də Qərbdə, yalnız fərdin özünü kamilləşdirməsinə xüsusi diqqət verdiyi zamanda, Bəhai təlimində sosial məsələlərin vacibliyi və cəmiyyətin təşkilinin prinsipləri irəli çəkilir. Bu təlimdə mərcan rifləri və ya təlxək-balıq və aktiniya kimi təbii sistemlərlə çoxlu ümumi cəhətləri olan gələcək cəmiyyətin “təbii” strukturlu yeni modeli təqdim edilmişdir. Həzrət Əbdül-Bəha buyurur:

*Əməkdaşlıq və qarşılıqlı kömək insan cəmiyyətinin təməl daşını təşkil edir, çünki insan ailəsinin üzvlərinin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı köməyi olmadan yaşaması mümkün deyildir. Bu iki ən böyük prinsipin həyata keçirilmədiyi yerdə irəliyə doğru inkişaf mümkün deyildir*⁵¹.

Ətraf mühit üzərində nəzarəti həyata keçirməkdən ötrü cəmiyyətin səmərəli təşkilati strukturu olmalıdır. Bu təşkilati strukturun yerli muxtariyyət nəzərə alınmaqla, yəni yerli idarəetmə orqanlarının məsuliyyət və təşəbbüsünə əsaslanan desentralizasiyası yüksək dərəcəsi ilə seçilməlidir. Bu cür idarəetmə hər bir regionun xüsusi şəraitini maksimum nəzərə almağa imkan verəcəkdir. Bu zaman yerli qrupların fəaliyyəti daha geniş coğrafi miqyasda

koordinasiya olunmalıdır, çünki onun ətraf mühitə təsiri çox vaxt onun sərhədlərini aşır. Nəhayət, qlobal miqyasda ətraf mühitin qorunması və həyatın bütün formaları üçün biosferdə müvazinəti saxlayan və onun təzələnməsini təmin edən həmin resursları və sistemləri səmərəli idarəetməyə qabil strukturun olması zəruridir. İdarəetmə strukturunun bu cür modeli artıq mövcuddur və o son yüz il ərzində inkişafda olmuşdur. Söhbət bəhailərin inzibati qaydalarından gedir. Bu inzibati qayda məhz desentralizasiya sistemini, eyni zamanda yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə dəqiq əlaqələndirmənin yaradılmasını təmin edir.

İdarəetmə modeli

Ola bilsin ki, bu sistemin fəaliyyət mexanizminin özü daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, nəinki, onun strukturu. Ekosistemin komponentləri qida zəncirilə hərəkət edən maddə və enerji, həmçinin davranış, qarşılıqlı asılılıq və başqa münasibətlər vasitəsilə məkan və zaman daxilində öz aralarında əlaqəlidirlər. Ekoloji sistemlər onu təşkil edən komponentlərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri zamanı işləyirlər; məhz qarşılıqlı əlaqə və təsir sistemin əsasında durur. Madam ki, hazırda insanın təkamülü əsasən şüur səviyyəsində, yəni intellektual və ya ruhani səviyyədə baş verir, məhz insanlar arasında intellektual və ruhani qarşılıqlı mübadilə - məşvərət, fikir mübadiləsi və müzakirələr vasitəsilə ictimai sistemin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək mümkündür. Beləliklə, məşvərət sosial mexanizm olub, onun vasitəsilə ekoloji dəyərlər reallaşdırılır.

İnsanlar arasında bu cür qarşılıqlı mübadilənin ənənəvi mexanizmləri əksər hallarda məhdud və yarımcıq səciyyə daşıyırdı, çünki məşvərətdə hakimliyi öz əlində saxlayan məhdud sayda seçilmişlərin iştirakına imkan yaradılır və yaxud da informasiyanın bir istiqamətdə - yuxarıdan aşağıya ötürülməsinə icazə verilirdi.

Hər bir kəsin səs vermək hüququnun, həmçinin sosial təşkilatlanmanın istənilən səviyyəsində inzibati məşvərət orqanlarının mövcud olduğu icmanın mütəmadi görüşünü nəzərdə tutan bəhailərin məşvərət sistemi istənilən problemin optimal həllinin axtarışı prosesində müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin bütün spektrini tam təqdim etməyə imkan verir. Bəhailərdə məşvərətin məhəbbət və qarşılıqlı hörmət əsasında aparılması qayda kimi qəbul edilmişdir.

Müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin hərtərəfli müzakirəsi bir kəsin şəxsi fikrini, o hətta haqlı olsa belə, təsdiq etmək üçün deyil, hər şeyi əhatə edən həqiqəti tapmaq cəhdindən irəli gəlir. Bu cür yanaşma cəmiyyət həyatının bütün sferalarında ruhani dəyərlərə istinad etməyi tələb edir.

Bəhai Yazılarında cəmiyyətin vahid dünya sisteminə doğru hərəkətini təmin edən prinsiplər formalaşdırılmışdır; bundan başqa orada müasir inzibati strukturlara xas olan çoxsaylı çatışmamazlıqlardan azad daha kamil idarəetmə modeli cızılmışdır. Bəhailərdə idarəetmə, tərkibi adətən doqquz nəfərdən ibarət məşvərət orqanı tərəfindən həyata keçirilir, həm də bu orqanlar yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə fəaliyyət göstərirlər. Bu orqanların üzvləri icmanın bütün üzvləri arasından gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Seçkilər ərəfəsində seçkiqabağı fəaliyyətlərə, məsələn, namizədlərin irəli sürülməsinə və ya seçkiqabağı təşviqat kampaniyasına icazə verilmir; seçilmiş kəslər isə onların üzərinə qoyulmuş vəzifəni vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar. İcma, beləliklə, inzibati orqanlara etibara daha çox layiq olan kəsləri seçir və seçilmiş kəslər isə seçicilər qarşısında deyil, yalnız öz vicdanları və Allah qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Qərar kollektiv şəkildə Allaha dua ilə müraciətdən və ruhani prinsiplərə söykənərək həqiqəti tapmağa yönəlmiş hər tərəfli sərbəst fikir mübadiləsindən sonra qəbul edilir. Bu cür sistemdə hakimiyyətə, hörmət və xüsusi səlahiyyətlərə can atan adamlara yer yoxdur. Səlahiyyətlər, yalnız təsisatlara məxsusdur, onlarda çalışan şəxslərə yox. Bəhai ruhani orqanlarında iş xidmət və təmənnəsizlik prinsipinə əsaslanır və insanlardan ədalət, fədakarlıq, kamillik və səmimiyyət tələb edir; bu orqanlara seçilməyə ayrı-ayrı şəxslərin üstünlüyünün dəlili kimi baxılmamalı və ya insanlar üzərində yüksəlmək vasitəsi kimi götürülməməlidir.

Bu cür sistem çərçivəsində insan qabiliyyətlərinin bütün zənginliyi və müxtəlifliyi ən yaxşı qaydada istifadə olunur, onlar yerli icmalardan tutmuş beynəlxalq təşkilatın ən yüksək səviyyəsində qurtarmaqla öz tətbiqini tapır. Onun əsasında maksimum desentralizasiya və yerli muxtariyyətlərin beynəlxalq koordinasiyaya uyğunlaşdırılması durur. Bu da sistemin hər bir həlqəsinə öz səciyyəvi cəhətlərini və xüsusiyyətlərini qorumağa imkan verir. Bu cür təşkilatlanma sistemə çeviklik və dəyişkənlik qabiliyyəti verir. Fərdlərin tələbatları burada daha geniş ictimai tələbatlara uyğun gəlir. İnsan öz taleyinə məsul olur, o, fasiləsiz inkişaf prosesinə və yeni təcrübənin əldə edilməsinə cəlb olunur. Sistem ekoloji prinsipləri praktikada tətbiq etməyə imkan verir, o bu prinsipləri öz strukturunda və öz fəaliyyətinin mexanizmində əks etdirir.

Bəhai təlimində icmaların təşkilinin maddi prinsipləri də verilmişdir. Bu prinsiplər icmaların strukturunu və fəaliyyətini daha təbii edir. Bəhai məbədləri – öz gündəlik fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl möminlərin dua və meditasiya etməkdən ötrü toplandıqları ruhani mərkəzlərdir. Gələcəkdə məbədlərin ətrafında kitabxanaların, məktəblərin, xəstəxanaların və s. ictimai binaların salınması nəzərdə tutulmuşdur. Ruhani məhfil adlanan yerli seçkili idarəetmə orqanı, icmanın bütün üzvlərinin ehtiyaclarının qayğısına qalacaqdır. Bundan ötrü ödəmə imkanı olan kəslərin verdiyi maddi vəsait istifadə olunacaqdır. Yerli Ruhani məhfil ən zəruri vasitələrin imkansızlar arasında ədalətlə bölünməsinə təşkil edəcəkdir. Bu cür icmalar insanların tələblərinə cavab verən və ətraf mühitin sağlamlığını saxlamağa qabil olan yeni dünya sosial sisteminin özülünü təşkil edir.

IX. DÜNYANIN ÜZVİ BİRLİYİ

Siyasi liderlər və dünya xalqları elmi faktlarla təsdiq olunmuş aşkar həqiqəti – insanın fəaliyyəti nəticəsində yaranmış ekoloji təhlükənin bütün planeti təhdid etməsini daha inkar edə bilməzlər. İlk dəfə insanların başı üzərində qurtulması mümkün olmayan təhlükə asılmışdır. Çünki bu təhlükə qlobal miqyasda olub, ayrı-ayrı ölkə və regionların hüduqlarını çoxdan aşmışdır. Bu cür qlobal problemlərin qlobal həllinin tələb etməsi gətdikcə daha aşkar görünməkdədir. Lakin bizim bunu necə və hansı yolla həll edəcəyimiz hələ bəlli deyildir.

Ümymdünya birliyinin yaradılması bütün sosial sistemin yenidən qurulması ilə əlaqədardır və bu yenidənqurma öz miqyasına, inteqrasiya və səmərəliliyin dərəcəsinə görə insan cəmiyyətinin təkamülündə yeni dönmə işarədir. İnsan fəaliyyətində inteqrasiyanın daha yüksək səviyyəsinin əldə edilməsi gərgin əmək tələb edir. İlk öncə, ətraf mühit üzərində planet miqyasında nəzarətin universal qaydalarının tapılması zəruri olacaqdır. Dəyişikliklər təkcə dövlət strukturlarına, iqtisadi və texnoloji sistemlərə deyil, ictimai münasibətlərin xarakterinə də toxunacaqdır. Bu dəyişikliklər radikal xarakter daşıdığından, onu sosial inqilab da adlandırma bilərik. Bioloji inqilablarda olduğu kimi (məsələn, heyvanlarda istiqanlılığın inkişafı), bu cür dəyişikliklərin yaratdığı inkişaf perspektivləri olduqca böyük olacaqdır.

Struktur dəyişikliklər

Mövcud dünyada hər şey böyümə və dəyişmə qanununa tabedir. İnsan təsisatları hər hansı bir konkret tələbatların ehtiyaclarını ödəməlidirlər. Məhz bu tələbatların olması onların ortaya çıxmasını şərtləndirir. Şəraitin dəyişməsi ilə bu təsisatlar ya yeni şəraitə uyğunlaşır, ya da yox olurlar. Milli suverenlik təsisatı və onun arxalandığı strukturlar bəşəriyyətə xidmət etdiyi və onun rifahı üçün qurulduğu zamanlar tarixi baxımdan zəruri idi. Lakin bu gün bizim, guya sarsılmaz hesab edilən həmin təsisatı saxlamaq naminə bəşəriyyətin maraqlarını qurban vermək haqqımız yoxdur.

Dünya birliyi insan cəmiyyətinin bütün səviyyələrində üzvi dəyişikliklər tələb edir və bu dəyişikliklər haqqında Bəhai Yazılarında çox-çox əvvəllər xəbərdarlıq edilmişdir. Dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən, müharibələrin qarşısını alan və planetin təbii resurslarını bütün insanların marağına uyğun şəkildə sərf edən, sərəncamında qanunverici, icraedici və məhkəmə təsisatları olan Dünya Federativ Sisteminin yaradılması tələb olunur. Sistem mövcud xammal mənbələrindən səmərəli istifadəyə və məhsulların paylanmasını tənzimləməyə, yeni, hələ məlum olmayan və ya istifadə olunmayan resursları tapmağa və planet səthindəki bütün enerji mənbələrini cəlb etməyə imkan verəcəkdir, çünki son nəticədə, enerji dünya sisteminin inkişafında aparıcı amil olacaqdır. Yalnız belə struktur biosferi və yaranmış ekosistemləri nəzarətdə saxlamağa imkan verəcəkdir. Dünya ekoloji sistemi vahid pul sistemi və dövlətlər arasında azad ticarət qaydaları əsasında inkişaf edəcəkdir. Dünyanın hər bir regionunun şəraitinə optimal uy-

ğunlaşmış bu cür sistem, istehsalatda, əmtəə və xidmətlərin paylanmasında maksimal səmərəliliyi təmin edəcəkdir. Bu gün iqtisadi sistemlərimizin səmərəsizliyi bizə baha başa gəlir. Bu cür sistemdə ölkələr əslində öz məhdud maraqlarını və milli təhlükəsizlik üçün uydurma təhlükənin olmasını bəhanə gətirərək səmərəsiz istehsalı qoruyub saxlayırlar. Yeni sistem qüvvə və vasitələrin bu cür mənasız israfçılığına son qoyacaqdır; o, həmçinin resursların ədalətli bölgüsünü, zənginliklə yoxsulluq arasındakı uçurumu, xalqların kasıb və varlı xalqlara bölünməsinə ləğv edə biləcəkdir. Hər bir xalq o zaman xalqların ümumdünya birliyində öz layiqli yerini tuta biləcəkdir. Bütün bu dəyişikliklər nəticəsində dünya cəmiyyətinin bir çox cəhətlərinə görə bioloji sistemlərə oxşayan təbii modeli açılacaqdır. Sosial təşkilin dünya səviyyəsi bütün planeti sağlam və həyat qabiliyyətli halında saxlayan həmin həyat təminatı sistemlərinin səviyyəsinə uyğun gəlir. Dünya sistemi çərçivəsində eyni coğrafi regionda yerləşən, eyni iqlim və bioloji şəraiti olan milli qurumlar (dövlətlər) böyük bio-coğrafi zonalarla eynilik təşkil edir. Şəhər və kənd icmaları öz daxili ehtiyaclarını maksimum ödəməkdən ötrü təşkil olunmuş ekosistemlərə bənzəyirlər. Hər biri cəmiyyətin həyat fəaliyyəti üçün faydalı və zəruri olan müxtəlif peşə və sənətləri növlərlə müqayisə etmək olar. Fərd - hər iki sistemdə fəaliyyət göstərən istehsal edən və yaradıcı vahiddir, çünki təkamül məhz bu fərdi səviyyədə baş verir. Bu cür orqanik struktura təməl desentralizasiyası, yüksək dərəcədə yerli diferensiasiya və konkret şəraitlərə uyğunlaşması ilə səciyyələnir. Bu cür sistemin səmərəliliyi milyon illərin bioloji təkamülü ilə sübuta yetirilmişdir. Belə bir modelin insan cəmiyyəti üçün də yararlı olması şübhə doğurmur.

Bəhai təlimində tək-cə yeni tip cəmiyyətin görüntüləri verilməmişdir, orada həmçinin yeni dünya sivilizasiyanın son məqsədinə çatmaqdan ötrü zəruri olan tədbirlərin real qiymətləndirilməsi də aparılmışdır. Problemin elmi yanaşmasına tam uyğun gələn gələcəyin bu görüntüləri ətraf mühitlə bağlı elm sahələrində çalışan əksər alimlərin təsəvvüründən dəfələrlə genişdir. Təbii sistemlərin təkamülü buna sübutdur. Bəhailər gələcəyə optimizmlə baxırlar. Bizim günlərdə dünyada mövcud olan tendensiyalar bədbinlik və ümitsizlikdən ötrü kifayət qədər əsas verir, daha uzaq və ümidverici perspektivlər bu kədərli hisslərə qarşı eyni zamanda təsirli vasitə olub, fəal hərəkətləri stimullaşdırır. Bəhailərin yanaşmasının dəyəri ondadır ki, o, insan cəmiyyətində baş verən təkamül proseslərinin dərinədən dərkinə əsaslanır. O, bizə bugünkü ekoloji bəlalara başqa nöqteyi-nəzərdən baxmağa, problemləri onların həqiqi perspektivində təqdim etməyə imkan verir. Bu zaman aydın olur ki, problemin həllinin açarı, onların vacibliyindən asılı olmayaraq, məxsusi ekoloji tədbirlərdə deyil, insan cəmiyyətinin tam yenidən qurulmasındadır. Bu istiqamətdə zəruri addımlar atılmayana qədər ətraf mühitin qlobal böhranının həllindən ötrü biz çətin ki, nə isə edə bilək. Həzrət Bəhaullah xəbərdarlıq edir:

Bəşəriyyətin birliyi möhkəm bərqərar olmayana qədər onun firavanlığına, sülh və əmin-amanlığına nail olmaq qəryi-mümkündür. Bu birlik isə hər şeydən uca Olanın qələminin verdiyi məsləhətlərə nəzər yetirilən zaman təntənə çalacaqdır⁵².

Bəşəriyyət üçün təhlükə törədən ətraf mühitin böhranı və başqa ciddi problemlərin həlli o zaman mümkün olacaq ki, xalqlar dünya federativ sistemində birləşəcəklər.

Ətraf mühitə münasibətdə ədalət prinsipi

Yeni ümumi mənəvi dəyərlər vahid dünya birliyinin yaradılmasına aparan yenidənqurma proseslərinin istinad etdiyi əsas olmalıdır. Ətraf mühitlə bağlı problemin etik tərəflərini çox vaxt onun elmi tərəfindən ayırırlar, bu zaman yaddan çıxarırlar ki, onlar bir-birinə sıx bağlı olub, bir-birini tamamlayırlar. Ətraf mühit haqqında elm o sahələrdə insanın yeni məsuliyyəti və yeni vəzifələri ilə bağlı məsələləri qaldırır ki, əvvəllər onlara toxunulmurdu, çünki insanın fəalliyət dairəsindən kənarda idilər. Məsələn, əvvəllər insanın nəfəs almaq üçün təmiz hava əldə etmək hüququnu qorumağa ehtiyac yox idi. Çünki o hamı üçün bol və əlçatan idi. Bu gün dünyanın bəzi şəhərlərində bu hüquq ciddi şəkildə pozulur.

Mənəviyyatın əsasını təşkil edən prinsiplər - ədalət və “qızıl qayda” - “özünü qarşı hansı münasibəti istəyirsənsə, başqalarına qarşı o cür hərəkət et” – universal olsa da, onların tətbiqi tarixi dövrə uyğun olmalıdır. Bəhai nöqteyi-nəzərinə, biz bütün insanların bəşəriyyət adlanan və hamının qarşılıqlı bağlılıqda olduğu vahid sistemin hissəsi olması anlayışına yaxınlaşmalıyıq. İnsan bədəni çoxlu sayda hüceyrə, toxuma, orqan və sistemlərdən ibarət olduğu kimi, bəşəriyyət də çoxlu sayda irqlərdən, xalq və millətlərdən ibarətdir və onlar birlikdə vahid global sistemin hissələrini təşkil edirlər. Əgər bədənin bir hissəsi zədələnibsə, bütün orqanizm əziyyət çəkir. Bəşəriyyət də bədənə bənzəyir: planetin hansı hissəsində yaşamasından asılı olmayaraq, insanların çəkdiyi əzablara göz yummaq olmaz. Həmin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq hissini biz indi insan əzablarının mənbələrindən birinə çevirilməkdə olan ətraf mühitə münasibətdə də yaşamalıyıq.

Ətraf mühitə münasibətdə ədalətin yeni prinsiplərinin işlənməsi zəruridir. Bu prinsiplər qanunvericilikdə və idarəetmə mexanizmlərində öz əksini tapmalıdır. Ətraf mühitin çirklənməsi kiməsə gəlir gətirir, lakin bu işə aidiyyəti olmayan adamlar isə buna görə sağlamlıqlarını itirirlər. Deyək ki, zavodun sahibi çirklənmənin qarşısını alan avadanlığı qurmaq istəmir. Bu səbəbdən də ziyanı o yox, başqaları çəkməli olurlar. Əksər ölkələr başqa ölkələrə onların ərazisində vurduqları ziyana görə məsuliyyəti boyunlarına götürürlər. Həmin prinsip ətraf mühitə münasibətdə də gözlənilməlidir, yəni burada “çirkləndirmisənsə - haqqını ödə” qanunu fəaliyyət göstərməlidir. Problem o zaman mürəkkəbləşir ki, ziyan çirklənmənin bir-neçə mənbəyindən gəlir və kimin konkret maddi məsuliyyət daşdığını tapmaq çətindir. Bu halda məsuliyyəti bütün cəmiyyət daşımalıdır.

Ətraf mühitin çirklənməsindən əksər hallarda yoxsul təbəqələr əziyyət çəkir. Onların çirklənmiş əraziləri tərk etmək və öz hüquqlarını qorumaq imkanları olmur. Onda ətraf mühitə vurulmuş ziyan əhalinin kasıb təbəqələrinin zülm və istismarına əlavə olunur.

İnsanın ətraf mühitə təsir dairəsinin genişlənməsi ilə ekologiya beynəlxalq münasibətlərin də əhəmiyyətli tərəfinə çevrilmişdir. Bu gün çirklənmə və insan fəaliyyətinin başqa zərərli təsirləri milli sərhədləri daha çox aşaraq, bu problemlərin mənbəyinə heç bir aidiyyəti olmayan və onu zərərsizləşdirmək imkanı olmayan ölkələrin resurslarına və əhalisinin sağlamlığına ziyan yetirir. Zərər vurulmuş ölkələrin qonşularına qarşı adi diplomatik etirazlardan başqa heç bir təsir mexanizmləri yoxdur. Bizdə ekoloji məsuliyyət və ziyanın ödənilməsi ilə bağlı, gəmilər tərəfindən okeanların çirkləndirilməsinə dair bir-neçə xüsusi razılaşmanı nəzərə almasaq, beynəlxalq

qanunvericilik yoxdur. Mərcan attolları üzərində yerləşən dövlətlərin vəziyyəti indi kritik həddə çatmışdır. Gözlənilir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bəzi yanacaq növlərindən intensiv istifadənin törətdiyi istixana effekti dünya okeanının qalxmasına, bu ölkələrin su altında itməsinə, əhalisinin isə ekoloji qaçqınlara çevrilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Hazırda bu ölkələr onları nə vaxtsa haqlayacaq fəlakətin qarşısını almaqdan ötrü heç nə edə bilmirlər. Ekoloji ədalət prinsipi bu cür problemlərin həllini tələb edir, lakin çətin ki, ayrı-ayrı imkanlı insanlar və ya insan qrupları, ya da hansısa varlı ölkələr onlardan maddi ziyanı ödəməyi tələb edən qanunvericiliyi dəstəkləməyə razı olsunlar. Çox güman ki, varlı və güclü dünyalar öz əməllərinin dəhşətli nəticələrindən qurtula bilməyəcəklərini və hamının həyatının təhlükə altında olmasını dərk etdikləri zaman təlaşa düşəcəklər. Bu təlaş, gərək ki, əksər ölkələrdə artıq özünü göstərməyə başlamışdır. Ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq konfransların sayı artmaqdadır və insanlar sözdən əməllərə daha çox keçməyə başlamışlar.

Bu gün insanın təmiz, sağlam və məhsuldar ətraf mühitə olan hüququ onun digər insani hüquqları arasında birincisi olmalıdır. Bu hüquq həm milli, həm də beynəlxalq qanunvericiliklə mühafizə olunmalıdır. Bütün imkanlardan istifadə olunmalıdır ki, ətraf mühit bərpa olunsun və bununla da bu gün yarı dağıdılmış və çirkləndirilmiş dünyada miskin mövcudluğa məhkum olunmuş yüz milyonlarla insanın əzabları yüngülləşsin. Təbiətin qorunması – bizim təkcə bugünkü deyil, gələcək nəsillər qarşısında da borcumuzdur. Təbiətə eqoist və istehlakçı münasibət öz yerini məsuliyyətli və qayğıkeş münasibətə verməlidir. Mülkiyyət hüququ qeyri-məhdud ola bilməz. Bu hüquq mülkiyyətçiyə öz mülkünü

dağıtmağa imkan verməməlidir. Əgər səfeh varlı dünya incəsənətinin çox nadir əsərlərini alıb, sonra da onları tonqalda yandırarsa, biz bu vəhşilikdən dəhşətə gəlirik. Gözəl incəsənət əsəri bizim tərəfimizdən bizim ümumi varidatımızın bir hissəsi kimi qəbul edilir və onları uşaqlarımız və nəvələrimiz üçün qorumağı özümüzə borc bilirik. Biz dünyanın təbii sərvətlərinə də bu cür yanaşmalıyıq. Əldə edilməsi mümkün olan resurslardan özümüz üçün qazanc məqsədi ilə istifadə edərkən, biz onları dağıtmamalıyıq. Bizim planeti öz sərvətindən məhrum edən bugünkü qarşısıalınmaz fəaliyyətimiz, şübhəsiz ki, gələcək nəsillər tərəfindən böyük kədər və təəssüf hissi ilə pislənəcəkdir.

Bəhai icması fəaliyyətdə

Artıq 150 ildir bəhailər Həzrət Bəhaullahın bəyan etdiyi prinsiplər əsasında cəmiyyətin yeni modelini qururlar. Onların səyi nəticəsində planetimizdəki əksər irqlərin, millətlərin, siniflərin, mədəniyyət və dillərin təmsil olunduğu bir neçə milyon insan bu prinsiplərin fəaliyyət göstərdiyi və kifayət qədər yaşamağa qabil kiçik ölçülü modelini, dünya birliyinin “rüşeym”ni yarada bilmişlər. Eyni zamanda bəhailər arasında təbiət üçün görüləsi vacib işlər haqqında təsəvvür formalaşır və onlar təbiəti mühafizə sahəsində daha çox çalışmağa can atırlar. Bu mübarizənin ilk təşəbbüskarlarından biri Riçard Beyker olmuşdur. O, dünyanın hər yerində şöbələri fəaliyyət göstərən “Ağac insanları” cəmiyyətini yaratmışdır. Bu təşəbbüsün ardınca, icma səviyyəsində işlərə başlandı. Ümumdünya Bəhai icması BMT-nin ətraf humanitar mühitə həsr olunmuş Konfransında və eyni mövzu üzrə Skotholmda 1972-ci ildə keçirilən qeyri-hökumət təşkilatlarının ekoloji forumunda iştirak etdi. Orada Bəhai icmasının “Ətraf mühit və insani dəyərlər” bəyannaməsi elan edildi. Bəhailərin indi Nayrobidə, BMT ətraf mühit üzrə Proqramının mənzil-qərargahında daimi nümayəndəliyi vardır, bir az bundan qabaq isə Nyu-Yorkda BMT yanında bəhailərin ətraf mühitlə bağlı Bürosu yaradılmışdır. Bəhailərin milli və yerli səviyyədə fəaliyyətlərində, iqtisadi və sosial inkişafa istiqamətlənmiş tədbirlərlə yanaşı, getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən ekoloji tədbirlər də özünə yer tapmaqdadır. Bəhailər Avropada Ekoloji ili (1987-1988) fəal müdafiə etmişlər: ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşülmüş; praktiki tədbirlər, yanmış meşələrdə ağacbasdırma işləri, zi-

billiklərin təmizlənməsi və s. həyata keçirilmişdir. Bəzi ölkələrdə bəhailər audiovizual materiallardan istifadə etməklə geniş maarifləndirmə işləri aparmışlar. Burada məqsəd təkcə insanlara ekoloji problemlərin kəskinliyini dərk etməkdə yardımçı olmaq deyil, onlara həmçinin bu problemlərin həllində konstruktiv yolları görməkdə kömək etmək idi. Müxtəlif ölkələrdə bəhai icmaları kənd təsərrüfatı, məşəçilik və ekoloji, məsələn, Boliviya da ekoloji tədqiqat mərkəzinin yaradılması və ya Hindistanda aqromezəttəsərrüfatı layihəsinin həyata keçirilməsi təşəbbüsləri ilə çıxış etmişlər. Benin, Kanada, Çad, Ekvador, Haiti, Hindistan, Keniya, Laos və Madaqasqarda bəhailər tərəfindən ağacbasdırma kampaniyaları təşkil edilmiş və ya dəstəklənmişdir. Ətraf mühit - bəhailərin ildən ilə artan nəşrlərinin əsas mövzusu dur.

Son illər bəhailər maarifçilik işləri aparmaq və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərdə iştirak etməkdən ötrü tez-tez başqa təşkilatlarla əlbir fəaliyyət göstərirlər. Birgə fəaliyyətin ümumi platformasını hazırlamaqdan ötrü müxtəlif hərəkətlərin, o cümlədən, akademik dairələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə xüsusi konfranslar təşkil olunmuşdur. Ən uğurlu konfranslardan biri – “Afrika: ətraf mühit və inkişaf” 1989-cu ilin sentyabrında Nyu-Yorkda, BMT yanında fəaliyyət göstərən Bəhai Bürosunda keçirilmişdir. Konfransın işi Roma Klubunun, BMT yanında qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqə xidmətinin və Beynəlxalq Bəhai icmasının birgə maliyyə dəstəyi baş tutmuşdur. Bəhailər, həmçinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dini təşkilatlar arasında əməkdaşlığın inkişafına da yardım göstərirlər. Bəhai dini 1987-ci ildə Ümumdünya vəhşi təbiətin qorunması fondu (ÜVTQF) tərəfindən təşkil edilmiş “Din və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri” təşkilatı Şəbəkəsinin tərkibinə

daxil olmuş altıncı dini konfessiya olmuşdur; bu hadisə ilə bağlı “Bəhai icmasının təbiəti mühafizə haqqında müraciəti” dərc olunmuşdur. Bəhailər ÜVTQF-nin Kenterberiy məclisinə vaxtaşırı ziyarətində də iştirak edirlər. Bu məclisdə Birləşmiş Krallığın dini icmaları planeti sağlam saxlamaq uğrunda mübarizə aparmaq niyyətində olduqlarını açıqca bildirirlər. Beynəlxalq Bəhai icması 1988-ci ilin oktyabrında Birləşmiş Krallığın ÜVTQF -u ilə birgə “incəsənət təbiət üçün” adlı kompaniyaya başlamışdı. Bu kompaniyadan məqsəd incəsənət vasitəsi ilə insanlara planetin başı üstünü almış ekoloji təhlükə haqqında danışmaq və incəsənət adamlarını təbiəti mühafizə işlərinə cəlb etmək idi. Uca Ədalət Evi 1989-cu ilin aprelində dünya bəhailərini əllərində olan bütün mümkün vasitələrlə təbiəti qorumağa çağırmışdır. Şübhə yoxdur ki, ətraf mühitlə bağlı məsələlər bütün bəhailər üçün onların praktiki fəaliyyətində öz əksini tapmaqla ildən ilə daha böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Gələcək

Bu gün alimlər və siyasi liderlər əzmlə bütün dünya üçün təhlükə törədən ekoloji problemlərin həlli yollarını axtarırlar; halbuki ki, bəhailərin nümunəsi onlar üçün axtarışlarında bələdçi ola bilər, çünki bəhai icması ətraf mühitlə harmoniya yaratmış sabit dünya birliyinin modelidir. İcma böyüdükcə və inkişaf etdikcə, öz prinsiplərini praktikada daha fəal şəkildə tətbiq etdikcə, təbiətlə harmoniya təşkil edən dinamik dünya sivilizasiyasını yaratmaqdan ötrü böyük potensial toplayır.

Bəhai icmasının təcrübəsi dünyanın ekoloji problemlərinin həllini tapmaqda ümidini itirmiş kəslərə ümid üçün əsas verir. Bəhai dini bütün irqlərdən, mədəniyyət, din və sosial təbəqələrdən olan insanları birləşdirir. Bəhailər dünyanı bir ümumi vətən hesab edirlər; onlar insan həyatının müxtəlif cəhətlərini əhatə edən ümumi etika və ümumi dəyərlər sistemini gözləyirlər. Bəhai dini istənilən başqa din və ya ideologiya ilə müqayisədə öz ardıcılılarına bizim planet qarşısında canlı məsuliyyət hissini daha çox aşılrayır. Bəhailər, geniş xalq kütlələrindən başlayaraq cəmiyyətin bütün səviyyələrində dəyərlərin dəyişdirilməsinə, bugünkü iqtisadi və siyasi sistemlərə həkk olmuş və dünyanı məhvə doğru aparan materialist doktrinaların yenidən baxılmasına çalışırlar; onlar inanırlar ki, ruhani dəyərlərin xeyrinə edilmiş seçim yeni, ekoloji sağlam sivilizasiyanın əsasını qoyacaqdır. Bəhailər yerli səviyyədə ətraf mühitin vəziyyətinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək iqtidarında olan həyat qabiliyyətli dinamik inkişaf edən icmalar yaradırlar. Onlar planetin əsl vətəndaşı olmağı həm özləri öyrənir, həm də övladlarına öyrədirlər. Onlar

müasir dünyada bizim bu gün rastlaşdığımız çətin vəziyyətlərdən çıxmağın konstruktiv yollarını axtarırlar.

Bəhai olmaq öz ruhani inkişafı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürmək deməkdir. Bəhai icmasının məqsədi isə öz insan potensialını açmaqda və reallaşdırmaqda icma üzvlərinə köməklik etməkdən ibarətdir. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə hakim sosial rejimlər şəraitində daha çox müdafiəsiz olan insanlar – qadınlar, ahıllar, yoxsullar, uşaqlar, əlillər və etnik azlıqların nümayəndələri bəhai icmalarının xüsusi qayğı və diqqəti ilə əhatə olunurlar. İcmaların müxtəlif tərkibdə olması güc mənbəyinə çevrilir, çünki bu onlara insan qabiliyyətləri və istedadlarının bütün sərvətindən tam istifadə etməyə imkan verir.

Hər bir şəxs öz potensialını inkişaf etdirməklə, cəmiyyətin həyatına öz şəxsi, təkrar olunmaz töhfəsini verə bilər; bəhailərin bütün həyat tərzini insanları daim buna çağırır. Bu cür vəzifə insandan səbr, inam, optimizim və mərdlik, qorxunu dəf etmək, ona mane olan, dövrünü keçirmiş təsəvvürlərdən qurtulmağı tələb edir. Bizim bütün təsəvvürlərimizdən ən ziyanlısı odur ki, biz özümüzü təbiətən aqressiv və döyüşkən hesab edirik.

*İradənin iflici..... müşahidə edilir. Məhz bu, tədqiq edilmə və qəti fəaliyyət tələb edir...Bu iflic bəşəriyyət üçün konfliktlərin zəruri olması kimi dərinə kök atmış əminlikdən irəli gəlir və bu isə öz növbəsində dövlətləri öz milli maraqlarını dünya nizamının tələblərinin marağına tabe etməkdən imtina etməsinə və onların, hakimiyyətin vahid ümumdünya idarəetmə orqanına verilməsi ilə bağlı həmin köklü dəyişiklikləri mərdliklə qəbul etməkdən boyun qaçırmasına gətirib çıxarır*⁵³.

Bəhailər özlərində bu “iradə iflicini” dəf ediblər. Onlar insanın təbiəti ilə bağlı cəmiyyətdə ənənəvi olaraq qəbul edilmiş pessimist baxışlarla razılaşmır və bütün in-

sanları təkidlə onlardan nümunə götürməyə çağırırlar. Birlik, əməkdaşlıq və həmrəylik prinsiplərini təsdiq edərək, Bəhai icması, dünyaya gələcək cəmiyyətin dinamik modelini təklif edir. Öz şəxsi təcrübəsinə söykənərək (yaşı artıq 150 ildən çoxdur), bəhailər güman edirlər ki, hamını qane edən ümumi qərarı əldə etmək və sözdən işə keçmək mümkündür.

Ətraf mühitin böhranının qarşısını almağa yönəlmiş fəaliyyətimiz bu günkü, lakin kifayət qədər ciddi vəziyyətin öhdəsindən gəlməklə məhdudlaşmamalı, daha uzaqlara getməlidir. Son nəticədə bizim cəhdlərimiz səmərəli beynəlxalq təsisatların və beynəlxalq qanunçuluğun yaradılmasına istiqamətlənməlidir. Bu çətin məsələ olsa da, onu həll etməklə cəmiyyət yeni, dünya inteqrasiyasının və kooperasiyasının daha yüksək pilləsinə qalxmış olacaqdır; və yalnız o zaman insan təbiətinin kamilliyi tam dolğunluğu ilə özünü aşkar edəcəkdir.

Bəşəriyyət kamilliyin astanasına qədəm qoymuşdur. Biz aram-aram, lakin labüddən özümüzü bir ümumi evdə yaşayan xalq kimi dərk etməyə yaxınlaşırıq.

Ətraf mühitin başı üstünü almış təhlükə bütün dünyada hökm sürən materializm, ayrılma və bərabərsizlik səbəbindən törəmişdir. Cəmiyyətdə yenidənqurmanın müqqədiməsi, bizim ruhani dirçəlişimiz, bizim bütün bəşəriyyətin rifahı naminə dünya xalqlarının ittifaqını yaratmaq cəhdimiz olacaqdır. Bu günkü ekoloji böhrandan çıxmaqdan ötrü biz insan nəslinin birliyini və özümüzün təbiət dünyası ilə qırılmaz əlaqəmizi tanımalıyıq. Həzrət Bəhaullah buyurur ki, bütün insanlar *“bir ağacın meyvələri və bir budağın yarpaqlarıdırılar”*⁵⁴.

TƏBİƏTİN QORUNMASI HAQDA BƏHAI İCMASININ BƏYANATI

1986-cı ilin sentyabrında Ümümdünya Təbiəti Mühafizə Fondu din və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri ilə bağlı Şəbəkə təşkilatının əsasını qoydu. Bununla əlaqədar Buddizm, Xristianlıq, Hinduizm, İudaizm və İslamın baş təmsilçiləri İtaliyanın Assizi şəhərində ekoloji hərəkatın rəhbərləri ilə görüşdülər.

Hər beş din tərəfindən təbiətin mühafizəsinə dair bəyannamə təklif edildi. 1987-ci ilin oktyabrında, bu itti-faqa qoşulmuş sayca altıncı dinin, Bəhai Dininin nüma-yəndələri Şəbəkə təşkilatının məqsədlərini dəstəkləyən öz bəyanatlarını irəli sürdülər.

Təbiət öz mahiyyətinə görə Mənim Adımın, Xalığın, Yaradanın mücəssəməsidir. Müxtəlif səbəblərin təsirindən onun təzahürü özünü müxtəliflikdə göstərir və bu müx-təliflikdə onları dərk etmək qabiliyyəti olan insanlar üçün əlamətlər vardır. Təbiət – Allahın İradəsidir və o dəyişən dünyada onun ifadəsidir. Bu – Hökmdar, Hər Şeyi Bilən Allahın öncədən müəyyən edilmiş müraciətidir.

Bəhai Yazılarından

Bu sözlərlə, Bəhai Dininin Peyğəmbəri Həzrət Bəhaullah, insanla təbiət arasında çox mühüm əlaqəni ifadə edir: təbiət dünyasının əzəməti və müxtəlifliyi – Rəbbin cəlal və səxavətinin müəyyən məqsədə yönəldilmiş əksi, inikasıdır. Bəhailər əmindirlər ki, cavabdeh olduğumuz Təbiətə ehtiramla yanaşılmalı və onu müqəddəs məkan kimi mühafizə etməliyik.

Bu mövzuya, əlbəttə, təkcə Bəhai Yazılarında toxunulmur. Bütün əsas dini təlimlərdə Xalığ ilə xilqət

arasında əlaqənin mövcudluğu aşkar göstərilmişdir. Başqa cür ola bilərdimi? Dünyanın bütün müstəqil dinləri - Xəliqin İradəsinə müvafiq olaraq, bəşəriyyətin tarixi ərzində ona inkişaf yolunu göstərmək məqsədi ilə Yerə Öz Elçilərini göndərmiş Tək Allahın Vəhyi əsasında yaranmışlar. Bu Bəhai dini təliminin ən əhəmiyyətli müddəalarından biridir.

Bununla belə, zaman etibarı ilə sonuncu İlahi Vəhy olan Həzrət Bəhaullahın Təlimi, insanın fəaliyyəti nəticəsində – tropik meşələrin tamam məhv olmasından tutmuş dəhşətli nüvə müharibələrinə kimi təbiət üçün qorxunc təhlükələrin tüğyan etdiyi bizim günlərdə xüsusilə aktualdır.

Yüz əlli il əvvəl Həzrət Bəhaullah bəşəriyyətin yeni eraya daxil olmasını bəyan etdi. Keçmiş bütün dinlərin Allah Elçiləri tərəfindən vəd olunmuş bu yeni era bəşəriyyəti nəhayət ki, sülh və harmoniya dövrünə aparıb çıxarmalı idi. Bununla belə, bu məqsədə çatmaqdan ötrü, insanlar öncə bəşəriyyətin birliyini, həmçinin Allahın və dinlərin birliyini dərk etməlidirlər. Bu baş verməyincə bəşəriyyətin problemləri dərinləşməkdə davam edəcəkdir.

“Yalnız onun birliyi möhkəm bərqərar olduqdan sonra bəşəriyyətin firavanlığına, sülhə və əmin-amanlığa nail olmaq mümkündür” – Həzrət Bəhaullah yazır – “dünya bir vətəndir və bütün insanlar onun vətəndaşlarıdır”.

Bu sözlərdə bu gün ekoloji hərəkət qarşısında duran bütün əsas məsələlər öz əksini tapmışdır. Okeanların çirklənməsi, bitki və heyvan növlərinin azalması, turş yağışların düşməsi və meşələrin məhv olması problemləri dövlət sərhədlərini tanımır. Bütün bunlar beynəlxalq miqyasda öz həllini tapmalıdır.

Şübhəsiz, bu gün bütün dini konfessiyalar insanları əməkdaşlıq və razılığa dəvət edirlər. Onlar düşünürlər ki,

bunlarsız dünyanın başı üstünü almış təhlükə ilə bacarmaq mümkün olmayacaqdır. Bununla belə, yalnız Bəhai Yazılarında bu problemləri uzunmüddətli prespektivdə həll etmək qabiliyyəti olan dünyanın yeni ictimai qaydaları haqqında mükəmməl konsepsiya irəli sürülmüşdür.

Həzrət Bəhaullah yazır: *“Rəbbin bütün dünyanın sağlması üçün müəyyən etdiyi əsas məlhəm və ən güclü vasitə dünya xalqlarının bir ümumi Əmrdə, vahid bir Dində birləşməsidir”*

Millətlərin ümumdünya birliyi ideyasından qaynaqlanan, qərarlarını həyata keçirməkdən ötrü Beynəlxalq parlamentə və icra orqanına malik bu yeni sosial qayda, Bəhai təliminə görə, iqtisadi ədalət, irqlərin və millətlərin bərabərliyi, qadın və kişi hüquq bərabərliyi və ümumi təhsilin icbariliyi prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Bütün bu prinsiplərin ətraf mühitin mühafizəsi probleminə bilavasitə aidiyyəti vardır. Məsələn, iqtisadi ədalət prinsipini götürək. Dünyanın bir çox regionlarında tropik meşələrin qırılması və bununla əlaqədar bəzi ağac növlərinin məhv olması təhlükəsi yaranmışdır. Buna səbəb cəmiyyətin yoxsul insanları həyat nemətləri əldə etməkdən ötrü meşələri qıraraq – bu tamamilə başa düşüləndir- torpağı kənd təsərrüfatı bitkiləri altında becərilir. Bu insanlar özlərinin dünya birliyinə mənsubiyyətlərini dərk etmirlər. Onların bu birlik haqqında aydın təsəvvürləri belə yoxdur. Onlar öz fəaliyyətləri ilə son nəticədə öz övladlarının gələcəyini zərbə altına almış olurlar. Ona görə də təbiəti mühafizə sahəsində istənilən aksiya varlılar və yoxsullar arasında mövcud bərabərsizliyin prinsipial ləğvinə istiqamətlənmiş fəaliyyətlə əlaqələndirilməlidir.

Eynilə, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də təbiəti mühafizə məsələlərinə yardım edə bilər,

çünkü bu zaman qadınlar yeni ab-hava gətirər və təbii resurslarla bağlı qərarların qəbulunda kişilərdən fərqli öz dəyərlərini ortaya qoya bilirlər. Bəhai Yazılarında deyilir:

“Keçmişdə dünya qüvvə vasitəsilə idarə olunurdu və kişi özünün güclü və təcavüzkar, həm fiziki, həm də əqli keyfiyyətləri hesabına qadın üzərində üstünlüyə malik idi. Lakin bu müvazinət artıq pozulmaqdadır: qüvvə öz üstünlüyünü itirdiyi halda, qadında üstün olan əqlin çevikliyi, intuisiya, məhəbbət və xidmət kimi ruhani keyfiyyətlər daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Ona görə də yeni era az dərəcə kişi erası olub, qadın ideyaları ilə daha çox doydurulmuş olacaqdır; dəqiq desək, bu sivilizasiyanın kişi və qadın əsaslarının müvazinətdə olduğu dövr olacaqdır”

Ümumi icbari təhsil, xüsusən də insanların qarşılıqlı asılılığı haqqında bəhai ideyasını nəzərə alan təhsil, universal ekoloji şüurun formalaşmasında daha bir müqəddimədir. Ümumi birlik və qarşılıqlı asılıqlı konsepsiyasının ətraf mühit problemlərinin həlli ilə bilavasitə əlaqəsi vardır. Bir daha Bəhai Müqəddəs Yazılarına müraciət edək:

Təbiət dedikdə o fitri xassə və zəruri münasibətlər zənn edilir ki, cisimlərin həqiqi mahiyyətindən irəli gəlir. Bu həqiqi mahiyyətlər özünün sonsuz müxtəlifliyində, bununla belə, çox sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər... Varlıq dünyasını insan bədənini ilə müqayisə edin. İnsan bədəninin əzaları bir-birinə kömək edir və bununla da həyatın mövcudluğunu təmin edirlər... Varlığın ayrı-ayrı ünsürləri arasında da möcüzəli əlaqə və qarşılıqlı təsir qüvvəsi vardır, hansı ki, dünya həyatın mənbəyinə və bu saysız-hesabsız hadisələrin ardıcılığına xidmət edir.

Bu konsepsiyaların arxasında ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin deyil, dinin nüfuzunun durması faktının özü artıq bizim

ekoloji problemlərin hər şeyi əhatə edən həllinin axtarışına stimül verir. Assizdə deklarasiyanın qəbulunun yaratdığı ruh yüksəkliyi bu fikri təsdiq edir.

Din qədər sosial dəyişikliklərə impuls verə biləcək qüvvə, yəqin ki, yoxdur. Həzrət Bəhaullah demişdir: “*Din dünyada nizamın qurulması və orada yaşayanları təmin etməkdən ötrü ən böyük vasitədir*”. Bütün dinlər öz ardıcılıqlarına ilhamverici nümunə olmaqla, yeni ekoloji etikanın formalaşmasında öz rolunu oynaya bilər.

Həzrət Bəhaullah aydın şəkildə heyvanlara qayğı ilə yanaşmağı buyurur: “*Allahın məxluqatına mərhəmət və xeyirxahlıq nəzəri ilə baxın....*”

Bəhai təlimində ətraf mühitlə ruhani dünya arasında əlaqənin olması müddəasını inkişaf etdirməklə, O, təbiətə dərin məhəbbət və heyranlıq izhar etmişdir. Həzrət Bəhaullah buyurmuşdur: “*Təbiət – qəlb dünyası, şəhər – bədən dünyasıdır*”.

Maddi və ruhani olan arasında nisbət – bəşəriyyətin bu gün düşdüyü vəziyyətin dərk edilməsinin açarıdır. Həzrət Bəhaullah ardıcılarının nəzərinə, ətraf mühiti təhdid edən təhlükə, o cümlədən nüvə müharibəsi təhlükəsi, dünyanı bürümüş insan ruhunun xəstəliklərinin təzahürüdür. Bu xəstəliyin əlamətləri maddi dəyərlərin ruhani dəyərləri üstələməsində və eqosentrizimdədir ki, bizə bir qrupda birləşərək birgə çalışmaqda mane olur. Bəhai dini təlimi insan ruhunun dirçəldilməsinə və insanların, onların milli, irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, məhsuldar və ahəngdar əməkdaşlığına mane olan maneələri sındırmağa can atır.

Bəhailər həyatda yaşamağın mənasını sivilizasiyanın tərəqqisinə kömək etməkdə görürlər. Təbiətə ehtiram və məhəbbət Bəhai dininin əsaslarından biridir.

Qeydlər

I hissə

- ¹ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ² Baha`u`llah. Tablet of Wisdom, published in Tablets of Baha`u`llah Revealed After the Kitab-i-Agdas. Baha`i World Centre, revised edition, 1982, p.140.
- ³ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ⁴ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ⁵ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ⁶ Baha`u`llah. Tablets of Baha`u`llah. p.142.
- ⁷ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ⁸ Abdu`l-Baha. Baha`i World Faith. Wilmette, Baha`i Publishing Trust, 1956, p.242.
- ⁹ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ¹⁰ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ¹¹ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ¹² Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ¹³ Abdu`l-Baha. Quated in “Extracts on Protection of the Environment and the Relationship of Man with Nature” (unpublished compilation from the Baha`i World Centre).

II hissə

- ¹⁴ Abdu`l-Baha. Quated in Conservation of the Earth`s Resources. London. Baha`i Publishing Trust, 1990, p.4.
- ¹⁵ Baha`u`llah. Epistle to the Son of the Wolf. Wilmette, Baha`i Publishing Trust, revised, 1979, p.55.

III hissə

- ¹⁶ Абдул-Баха. Избранное из Писаний. СПб: Единение, 1995, с.265.
- ¹⁷ See The Universal House of Justice/ The Promise of World Peace/ London, Baha`i Publishing Trust, 1985.p.2-3.

V hissə

- ¹⁸ Abdu`l-Baha. Foundations of World Unity. Wilmette, Baha`i Publishing Trust, 1945.p.39.
- ¹⁹ Abdu`l-Baha. Quated in Star of the West. National Spiritual Assembly of the Baha`is of the USA, Vol. 4, № 6, (24 June 1913), p.103 (George Ronald Publishers, bound volume,1978).
- ²⁰ Abdu`l-Baha. Quated in Conservation, p.12.
- ²¹ Abdu`l-Baha. Quated ibid.
- ²² Abdu`l-Baha. Quated ibid.
- ²³ Baha`u`llah. Tablets of the World, published in Tablets, p.89-90.

VII hissə

- ²⁴ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ²⁵ Baha`u`llah. Quated in Esslemont. Baha`u`llah and New Era. London. Baha`i Publishing Trust, 1974.p.33.
- ²⁶ See` Abdu`l-Baha. Paris Talks; Addresses Given by ` Abdu`l-Baha in Paris, 1911-1912, London, Baha`i Publishing Trust, 1971.p.123.
- ²⁷ Абдул-Баха. Избранное из Писаний. СПб: Единение, 1995, с.39-40.
- ²⁸ *Letter written on behalf of Shoghi Effendi.* 17 February 1933, quoted in Conservation.p.15.
- ²⁹ Абдул-Баха. Избранное из Писаний. СПб: Единение, 1995, с.255.
- ³⁰ Abdu`l-Baha. Paris Talks, p.51-53.

- ³¹ Абдул-Баха. Избранное из Писаний. СПб: Единение, 1995, с.141.
- ³² Абдул-Баха. Избранное из Писаний. СПб: Единение, 1995, с.225.
- ³³ Baha`u`llah. Epistle, p.44.
- ³⁴ Fariburz Sahba. Quated in One Country; Newsletter of the Baha`i International Community. New York , Spring 1989, Vol 1 № 2 ,p.9.
- ³⁵ `Abdu`l-Baha. Baha`i Prayers. London, Baha`i Publishing Trust, 1975.p.93.
- ³⁶ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ³⁷ Bəhaullah. Əhməd Lövhü. Bəhai Duaları. 2004.
- ³⁸ Baha`u`llah. The Seven Valleys. Wilmette, Baha`i Publishing Trust, 1978.p.38.
- ³⁹ Baha`u`llah. Tablet of Maqsd, published in Tablets. p. 169.
- ⁴⁰ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ⁴¹ Baha`u`llah.Synopsis and Codification of the Law and Ordinances of the Kitab-i-Agdas.Hayfa, Baha`i Word Centre,1973,p.27.
- ⁴² Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ⁴³ `Abdu`l-Baha. Baha`i Prayers, p.91.
- ⁴⁴ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ⁴⁵ Bəhaullah. Kəlimət-i Məknunə. 2000.
- ⁴⁶ Bəhaullah. Kəlimət-i Məknunə. 2000.
- ⁴⁷ Baha`u`llah. Tablets. p. 257.
- ⁴⁸ Əbdül-Bəha. Bəzi suallara cavablar. Bakı, 2005.
- ⁴⁹ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.
- ⁵⁰ The Universal House of Justice. The Promise of World Peace, p.15-16.

VIII hissə

- ⁵¹ Abdu`l-Baha. Quated in Baha`i News. National Spiritual Assembly of the Baha`is the USA, July 1929, p. 1-2.

IX hissə

⁵² Bəhaullah. Seçmələr. 2008.

⁵³ The Universal House of Justice. The Promise of World Peace,
p.11.

⁵⁴ Bəhaullah. Seçmələr. 2008.

Mündəricat

Giriş	5
1. Mənbələr	16
Başlanğıcda.....	18
Təkamül.....	22
2. Biosfer	26
Həyat təminatı sistemləri	29
İqlim	32
Biosferdə həyat.....	34
3. Bəşəriyyət biosfer daxilində	42
Sosial təkamül.....	47
Əhali problemi.....	50
4. Ətraf mühitin böhranı.....	52
Atmosferlə bağlı problemlər.....	55
Suyun çirklənməsi	61
Torpaq qatının dağılması	64
Toksiki maddələr	67
Bərpaolunmaz resurslar	72
5. Bioloji böhran	74
6. Biz hara gedirik?	86
Bizi gələcəkdə nə gözləyir?	88
Gözlənilən dəyişikliklər.....	91
Gələcəyə addım	93
Ümid üçün əsas.....	97
7. Ekoloji dəyərlərin əsası	100
Bəşəri birlik	102
Ekoloji dəyərlər	107
Bəşəriyyət və təbiət	114

İnsanın ruhani mahiyyəti	120
8. Cəmiyyət ekoloji vahid kimi	124
İdarəetmə modeli	131
9. Dünyanın üzvi birliyi.....	134
Struktur dəyişikliklər	135
Ətraf mühitə münasibətdə ədalət prinsipi.....	138
Bəhai icması fəaliyyətdə.....	142
Gələcək	145
Təbiətin qorunması haqda bəhai icmasının bəyanatı.....	148
Qeydlər	153

ARTUR DAL

NƏ QƏDƏR Kİ, GEC DEYİL

Йыбылмаа верилмиш **09.08.2009.**
Чапа имзаланмыш **27.08.2009.**
Шярти чап вяряги **10.** Сифариш № **429**
Кабыз форматы **60x84 1/32.** Тираж **300.**

Китаб “**Лотос-Ф**” няшрийатында чапа щазырланмышдыр.

